

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ*

Α. Πρώτη περίοδος (1600 - 1855)

I.

Ἡ ἰδιαίτερη φυσιογνωμία τῆς πρώτης ἱστορικῆς ἐνότητος (1600 - 1669) καθαρὰ εἰκονίζεται μέσα στὸν ἐπιγραμματικὸν χαρακτηρισμὸν ποὺ δίνει στὰ χρόνια ἐκεῖνα ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς¹: «Τὸν τόνο στὰ πράγματα τῆς παιδείας τὸν δίνει τὸ φιλοπρόοδο καὶ γενναῖο πνεῦμα τῆς Ἐκκλησίας: θρησκευτικὸς οὐμανισμὸς». Ἡ πνευματικὴ κίνηση τῆς ἐποχῆς συνδέεται στενὰ μὲ τὸ ὄνομα καὶ τὴν δράση ἐνὸς μεγάλου Πατριάρχου, τοῦ Κρητικοῦ Κύριλλου Λούκαρη. Ἀπὸ τὸ 1612 ποὺ πατριάρχης ἀκόμη Ἀλεξανδρείας ὁ Λούκαρης γίνεται «ἐπιτηρητῆς» τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου, ἕως τὸ μαρτυρικὸ θάνατό του (1638), ἡ προσπάθειά του, σύντομη, σταθερὴ, ἐπίμονη, εἶναι μιά: πῶς νὰ κρατήσῃ ὄρθιο θρησκευτικὰ καὶ ἐθνικὰ τὸν Ἑλληνισμὸ ἀπέναντι στὸν Τοῦρκο δυνάστη καὶ στὴν προπαγάνδα ἢ τίς ἐπιβουλές τοῦ Καθολικισμοῦ. Τὸ μέσον, μοναδικὸ καὶ ἀποτελεσματικόν, τόσο γι' αὐτὸν ὅσο καὶ γιὰ τοὺς μεγάλους πατριάρχες ποὺ προηγῆθησαν ἢ τὸν ἀκολούθησαν στὸν Οἰκουμενικὸν Θρόνον, ἦταν: ὁ φωτισμὸς τοῦ Γένους μὲ τὴν παιδεία. Τὸ δρόμο τὸν εἶχε ἀνοίξει ὁ πρῶτος μετὰ τὴν ἄλωση πατριάρχης: ὁ Γεώργιος Σχολάριος ποὺ ἵδρυσε ἀμέσως τὴν Πατριαρχικὴ Ἀκαδημία. Ἡ Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία ἀπὸ τότε ὄλο καὶ βαθύτερα συνειδητοποιοῦσε τὸν ἱστορικὸν προορισμὸν τῆς: νὰ συντηρήσῃ τὸν Ἑλληνισμὸν, νὰ διαφυλάξῃ μαζί μὲ τὴν ὀρθόδοξον πίστην τὴν ἐθνικὴν ψυχὴν καὶ τὴν μεγάλην τοῦ πνευματικῆς παράδοσιν. Γιὰ τὸ σκοπὸν αὐτὸ ὁ Λούκαρης ὀργανώνει τὴν ἐκπαίδευσιν, ἰδρύει τυπογραφεῖον ἑλληνικόν (λίγους μόνον μῆνες διατηρήθηκε), καλεῖ κοντὰ του τοὺς κορυφαίους ἀνθρώπους τῶν γραμμάτων καὶ φιλοδοξεῖ νὰ κάνει τὴν

*Τὸ κείμενον τοῦτο εἶναι ἓνα μέρος τῆς «Εἰσαγωγῆς» τῆς δίτομης Νεοελληνικῆς Φιλοσοφίας ποὺ πρωτοδημοσιεύτηκε τὸ 1956 (ἐκδ. Ζαχαροπούλου, Ἀθήνα). Ὁ συγγραφεὺς εἶχε τὴν καλοσύνη νὰ μᾶς δώσει τὴν ἄδεια νὰ δημοσιεύσουμε ἐδῶ μίαν δικήν μας ἐπιλογὴν ἀπὸ τὸ κείμενον τοῦ. Ἡ ἐπιλογὴ αὕτη, γιὰ τὴν ὁποία μόνοι ὑπεύθυνοι εἴμαστε ἡμεῖς, ὑπαγορεύεται ἀπὸ τὴν ἀνάγκην νὰ δώσουμε στὸν ἀναγνώστη τοῦ τεύχους τούτου ἓνα συνοπτικὸν πλαίσιον ἀναφορᾶς γιὰ ἄρθρα ποὺ ἀκολουθοῦν καί, γενικότερα, μίαν ἔγκυρην εἰσαγωγὴν στὸ παραμελημένον θέμα τῆς ἑλληνικῆς σκέψεως τῶν τελευταίων αἰώνων [Σημ. τοῦ Ἐκδότη].

Κωνσταντινούπολη πνευματικὴν ἐστία τοῦ Ἑλληνισμοῦ. «Σὲ μιὰ ἐποχὴ ὅπου στὴ Δύση ὁ Γαλιλαῖος διώκεται, καταδικάζεται καὶ φυλακίζεται ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία, τὸ Πατριαρχεῖο τῆς Πόλης συσταίνει σχολεῖα, τυπογραφεῖο, εὐνοεῖ τὴ μετάφραση τῶν Γραφῶν, χρησιμοποιεῖ τὴ λαϊκὴ γλῶσσα γιὰ νὰ φωτίσει τὸ ποίμνιο. Εἴμαστε στὴν ἀρχὴ τοῦ ὀρθοσκευτικοῦ οὐμανισμοῦ. Ὁ ὀρθόδοξος κληρὸς ἀνεβαίνει σὲ κύρος καὶ ἀξία, κρατᾷ στὰ χέρια τοῦ τὴν παιδεία καὶ τῆς δίνει τὴν ὀρμὴ του»².

Ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους ποὺ συγκέντρωσε γύρω του ὁ Λούκαρης, οἱ σημαντικότεροι εἶναι ὁ Κρητικὸς δάσκαλος καὶ ἱεροκήρυκας Μελέτιος Συρίγος, ὁ Χιώτης θεολόγος καὶ ἰατροφιλόσοφος Γεώργιος Κορέσσιος, καὶ πάνω ἀπ' ὅλους ὁ Θεόφιλος Κορυδαλεὺς. Αὐτὸν τὸν τελευταῖο, μὲ ὅλο ποῦ ἡ ὀρθόδοξη πίστις του εἶχε σοβαρὰ ἀμφισβητηθεῖ καὶ ὁ ἴδιος πολὺ λίγο σεβασμὸ ἐδειχνε στὴν ἐκκλησιαστικὴ τάξη (φόρεσε τὰ ράσα καὶ τὰ πέταξε), ὁ Λούκαρης τὸν κάλεσε ἀπὸ ἐκτίμησις πρὸς τὴ βαθιὰ φιλοσοφικὴ του κατάρτιση καὶ τοῦ ἀνάθεσε τὴ διεύθυνση τῆς Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας. Τὴ θέσις αὐτὴ ὁ Θεόφιλος τὴ διατήρησε ὡς τὸ 1641. Πρόγραμμά του ἔβαλε νὰ ἀναδιοργανώσῃ τὴ σχολὴ καὶ νὰ τῆς δώσει χαραχτήρα πανεπιστημιακὸ (κατὰ τὰ ἰταλικὰ πρότυπα ποὺ γνώριζε). Πραγματικὰ τῆς ἔδωσε καινούργια πνοή: παραμέρισε τὸ θεολογικὸ πνεῦμα ποὺ ἐπικρατοῦσε ἕως τότε καὶ στὸ κέντρο ἔβαλε τὴ συστηματικὴ διδασκαλία τῆς Φιλοσοφίας μὲ τὴν ἐρμηνεία καὶ τὸ σχολιασμὸ τῶν ἀριστοτελικῶν συγγραμμάτων. Ὁ ἴδιος εἶναι ἓνας νεο-αριστοτελικὸς φιλόσοφος, ἐμποτισμένος ἀπὸ τίς ιδέες καὶ τὴ μέθοδο τοῦ μεγάλου Σταγειρίτη· τὴν ἀναγέννησις τῆς Φιλοσοφίας, τῆς παιδείας γενικότερα, τὴν ἐβλεπε στὴ στροφὴ πρὸς τοὺς ἀρχαίους κλασικοὺς καὶ στὴν ἐπίμονη μελέτη τῶν ἔργων τους. Αὐτὸ τὸ πνεῦμα μεταδόθηκε ἀπὸ τὸν Κορυδαλέα ὄχι μόνο στὸν κύκλο τῶν μαθητῶν του καὶ στοὺς διαδόχους του (π.χ. στὸν Ἰωάννη Καρυοφύλλη ποὺ ἔγινε ὕστερ' ἀπ' αὐτὸν προϊστάμενος τῆς Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας τῆς Πόλης), ἀλλὰ καὶ διαμέσου αὐτῶν σὲ πολλοὺς ἀπὸ τοὺς πῶς σημαντικοὺς πνευματικοὺς μας ἀνθρώπους τοῦ 17ου αἰῶνα, ὅπως στὸν Ἀλέξανδρο Μαυροκορδάτο τὸν ἐξ Ἀπορρήτων, ποὺ δίδαξε κι' αὐτὸς μὲ πολλὴν ἐπιτυχία στὴν Πατριαρχικὴ Ἀκαδημία (1665), στὸν Σεβαστὸ Κυμηνίτη ποὺ ἔγινε τὸ 1671 προϊστάμενος τῆς Ἀκαδημίας στὸ Βουκουρέστι, καὶ ἄλλους. Ὁ Κορυδαλεὺς εἶναι ἓνας ἀρχηγὸς σχολῆς, ποὺ ἡ ἀκτινοβολία του ξεπερνᾷ τὴν ἐποχὴ του καὶ φτάνει πολὺ μακριά· ἐπὶ δύο ὀλόκληρους αἰῶνες μπορεῖ νὰ παρακολουθήσῃ κανεὶς τὴν ἐπίδρασίς του στὴν παιδεία τοῦ Ἑθνους.

Ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφικὴ βιβλιογραφία κατὰ τὸν 17ο αἰῶνα δὲν ἀντιπροσωπεύεται ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Κορυδαλέως. Στὴ σχετικὴ παράγραφο τοῦ εἰσαγωγικοῦ κεφαλαίου τῆς «Λογικῆς» τοῦ ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης ἀνάμεσα στοὺς κυριότερους ἐκπροσώπους τῆς φιλοσοφικῆς παιδείας τῶν χρόνων ἐκείνων ὀνομάζει ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Κορέσσιο, τὸ Συρίγο καὶ τὸν

Καρυοφύλλη, πού τοὺς ἀναφέραμε παραπάνω, καὶ ἄλλους πολλούς. Οἱ σπουδαιότεροι εἶναι: ὁ Γεράσιμος Βλάχος ἀπὸ τὴν Κρήτη (1607 - 1685) πού ἔγραψε τὸ βιβλίο: «Ἀρμονία ὀριστικῆ τῶν ὄντων κατὰ τοὺς Ἑλλήνων σοφούς» (1661) καὶ πολλὰ ὑπομνήματα στὸν Ἀριστοτέλη καὶ στὸν Πορφύριο, ὁ Ἰωάννης Κοττούνιος πού πέθανε τὸ 1658 (ἔργα του: *De triplice statu animae*, 1628. *De vitiis et peccatis*, 1635., *Expositio universae logices*, 1651. *De anima*, 1657 κ.λ.) καὶ ὁ Χιώτης Παναγιώτης Νικούσιος, πρῶτος χριστιανὸς διερμηνέας τῆς Ὑψηλῆς Πύλης. Ὁ Βλάχος πέρασε τὴ ζωὴ του στὴ Βενετία καὶ στὰ Ἐπτάνησα καὶ τὸ συγγραφικὸ ἔργο του ὑπολείπεται πολὺ ἀπὸ τὴν πνευματικὴ παραγωγὴ τοῦ Κορυδαλέως. Ὁ Κοττούνιος δίδαξε, ὅπως εἴπαμε, σὲ ἰταλικά πανεπιστήμια καὶ οἱ ἐργασίες του, σὲ λατινικὴ γλώσσα γραμμένες, δὲν ἀνήκουν στὴν ἑλληνικὴ γραμματεία. Ὁ Νικούσιος, τέλος, γιατρὸς καὶ λόγιος, ἔγινε ὀνομαστὸς ὄχι γιὰ τὴ συγγραφικὴ, ἀλλὰ γιὰ τὴ διπλωματικὴ του δράση. [. . .]

Τὰ χρόνια πού ὁ Κορυδαλεὺς καλεσμένος ἀπὸ τὸν Κύριλλο Λούκαρη ἔρχεται στὴν Πόλη καὶ παίρνει τὴ διεύθυνση τῆς Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας, (αὐτὸ ἔγινε κατὰ πᾶσα πιθανότητα ἀνάμεσα στὸ 1621 καὶ στὸ 1629³) εἶναι ἀπὸ τὰ πιὸ ἐνδοξα τῆς ἱστορίας τῆς εὐρωπαϊκῆς Φιλοσοφίας. Ἀρχὲς τοῦ 17ου αἰώνα: τέσσερις μεγαλοφυεῖς ἄνθρωποι, σύγχρονοι ἀλλ' ἀπὸ διάφορες χῶρες, ὁ Galileo Galilei (1564 - 1642), ὁ Francis Bacon (1561 - 1626), ὁ Hugo de Groot (1583 - 1645) καὶ ὁ René Descartes (1596 - 1650) ἀναμορφώνουν τὸ εὐρωπαϊκὸ πνεῦμα καὶ θέτουν μὲ τὸ δημιουργικὸ ἔργο τους τὰ θεμέλια τῆς νέας Φιλοσοφίας. Κατὰ σύμπτωση μάλιστα τὰ βασικά τους συγγράμματα βλέπουν τὸ φῶς μέσα στὴν ἴδια πενταετία 1620 - 1625. Τὸ 1623 δημοσιεύεται τὸ δοκίμιο τοῦ Galilei «*Il saggiaiore*», τὸ 1620 τὸ «*Novum organon*» τοῦ Bacon, τὸ 1625 ἡ διατριβὴ τοῦ de Groot «*De jure belli et pacis*» καὶ τὸ 1620 ἔχει ἤδη συλληφθεῖ καὶ καταστρωθεῖ ὁ «*Discours de la Méthode*» τοῦ Descartes (πού θὰ δημοσιευτεῖ τὸ 1637). Ἀπέναντι σ' αὐτοὺς τοὺς «θεμελιωτὲς» πού ἐγκαινιάζουν τὸ μεγάλο γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος αἰώνα, τὸν 17ο, ποιά «σημαντικότητά» εἶναι δυνατόν ν' ἀναγνωριστεῖ σ' ἓνα συγγραφέα καὶ δάσκαλο, σὰν τὸ Θεόφιλο Κορυδαλέα, πού ὅλο τὸ ἔργο του εἶναι σχολιασμὸς τοῦ Ἀριστοτέλη μέσα σὲ μιὰ σειρὰ βιβλίων προορισμένων γιὰ τὴ διδασκαλία; Μήπως μόνο ἓνας κόμπος πατραγαθίας ἢ ἡ σκέψη ὅτι ἐπιτέλους «τηρουμένων τῶν ἀναλογιῶν» καλὸ εἶναι νὰ ὀνομάζομε στὴν Ἱστορία μας ὅποιον βρίσκεται παραπάνω ἀπὸ τὴ γενικὰ χαμηλὴ πνευματικὴ στάθμη τοῦ Ἑθνους ἐκεῖνα τὰ μαῦρα χρόνια τῆς σκλαβιάς, μᾶς κάνει νὰ βλέπομε στὸν Κορυδαλέα ἓνα σημαντικό γιὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ πνευματικὸ ἄνθρωπο; Μποροῦμε, νομίζω, νὰ εἴμαστε ἡσυχοὶ ὅτι οὔτε τὸ ἓνα συμβαίνει οὔτε τὸ ἄλλο· μιὰ ξέχωρη θέση στὶς σελίδες τῆς Ἱστορίας τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ δικαιοματικὰ ἀνήκει στὸν Ἀθηναῖο σοφὸ τοῦ 17ου αἰώνα. Φυσικὰ δὲν μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μὲ τοὺς μεγάλους Εὐρωπαίους τοῦ καιροῦ του, ἀλλ'

αὐτοὶ εἶναι πολὺ λίγοι, ἀριθμοῦνται στὰ δάχτυλα τοῦ ἑνὸς χεριοῦ, καὶ αὐτὸς ἀνάμεσα στοὺς ἄλλους ὅσοι διδάσκουν Φιλοσοφία στὰ ἀνώτερα ἐκπαιδευτήρια καὶ συγγράφουν βιβλία φιλοσοφικά, ἀκόμη καὶ στὴν Ἰταλία ποὺ ἐξακολουθεῖ νὰ ἔχει τὸ προβάδισμα στὴν Εὐρώπη, ὠρισμένως διακρίνεται πάντως βρίσκεται σὲ πολὺ καλὴ σειρά. [. . .]

Στὴν Ἰταλία τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἐστία τοῦ Νεο-αριστοτελισμοῦ ἦτανε τὸ Πανεπιστήμιο τῆς Πάντοβας (ὅπου σπούδασε ὁ Θεόφιλος)· δάσκαλος περιώνυμος καὶ περιζήτητος ὁ πολὺς Cesare Cremonini. [. . .] Ἄπ' αὐτὸν διδάχτηκε στὴν Πάντοβα ὁ Θεόφιλος Κορυδαλεὺς, καὶ — ἂν συγκρίνομε τὶς ἐργασίες του μὲ τὶς ἀντίστοιχες ἐργασίες τοῦ δασκάλου του — διόλου δὲν δὲν εἶναι κατώτερος ἀπὸ ἄκείνον στὴ βαθειὰ γνώση τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας καὶ στὸν εὐστοχο καὶ ἐμπεριστατωμένο σχολιασμὸ τῶν κειμένων τοῦ Σταγειρίτη.

Ὁ Κορυδαλεὺς ἐρμήνευσε καὶ ὑπομνημάτισε τὰ περισσότερα καὶ σπουδαιότερα συγγράμματα τοῦ Ἀριστοτέλη: τὰ λογικά του βιβλία, τὰ φυσικά καὶ τὴ μεταφυσική του, τὸ περὶ ψυχῆς κ.ά. Τὰ ἔργα του εἶναι κατὰ κύριο λόγο βιβλία διδαχτικά ἢ τετράδια σημειώσεων γιὰ παραδόσεις. Κυκλοφόρησαν ὡς χειρόγραφα σὲ μεγάλο ἀριθμὸ καὶ ἐπὶ μακρὰ ἔτη· πολλὰ τυπώθηκαν κάμποσες φορές, στὴ Μοσχόπολη, στὴ Βενετία κ.ά. Κανενὸς Ἑλληνα συγγραφέα φιλοσοφικῶν διατριβῶν δὲν κυκλοφόρησαν τὰ γραπτὰ σὲ τέτοια κλίμακα ὀλόκληρο τὸν 17ο καὶ τὸν 18ο αἰῶνα, ὅσο τοῦ Κορυδαλέως. Ἦσαν τὰ βασικά ἐγχειρίδια γιὰ τὴ διδασκαλία τῆς φιλοσοφίας. Ἀρχαῖζουσα ἢ γλώσσα τους, ἀλλὰ ἐπιμελημένη, σαφῆς, ἀκριβόλογη. Καὶ μεθοδικὰ γραμμένα· οἱ ἰδέες κατατάσσονται καὶ ἀναπτύσσονται συστηματικά. Συνήθως, στὴν ἀρχὴ προτάσσεται ἓνα μακρὸ προοίμιο, ὅπου ἐξηγεῖται στὸ σύνολο τοῦ τῷ ἀριστοτελικῷ ἔργου ποὺ πρόκειται νὰ σχολιαστεῖ καὶ δηλώνονται τὰ γενικότερα προβλήματα ποὺ θέτει τὸ ἔργο τοῦτο. Τὸ μέρος αὐτὸ εἶναι τὸ πιὸ προσωπικό· ἐδῶ κινεῖται πιὸ ἐλεύθερα ὁ συγγραφέας καὶ δείχνει τὶς ἀρετὲς τοῦ στοχασμοῦ του. Ἐπειτα ἀκολουθεῖ ὁ ὑπομνηματισμὸς· τὸ ἀριστοτελικὸ κείμενο ἐρμηνεύεται μὲ μέθοδο διαλεκτική· μνημονεύονται οἱ διάφορες ἐρμηνεῖες καὶ ἀντιθέσεις τῶν σχολιαστῶν, ἢ κάθε γνώμη κρίνεται μὲ ἐπιμέλεια, γιὰ νὰ φανοῦν οἱ ἀδύνατες πλευρὲς τῆς, καὶ στὸ τέλος ἀναπτύσσεται ἡ προσωπικὴ ἀποψη τοῦ συγγραφέα. — Μεγάλες ὑπηρεσίες πρόσφερε στὴ φιλοσοφικὴ παιδεία τοῦ ἔθνους ὁ Κορυδαλεὺς μὲ τὰ ἔργα του· μὲ τὸν καιρὸ ὅμως ἡ διδασκαλία του γίνεται τροχοπέδη ποὺ δὲν ἀφήνει τὴ νεοελληνικὴ σκέψη νὰ παρακολουθήσει τὶς νέες ἐξελίξεις τῆς εὐρωπαϊκῆς φιλοσοφίας καὶ ἐλεύθερα νὰ προσπελάσει τὰ προβλήματα τοῦ θεωρητικοῦ στοχασμοῦ. Ὁ κορυδαλισμὸς γιὰ τοὺς πιὸ φωτισμένους δασκάλους τοῦ Γένους καταντᾷ (τὸν ἐπόμενο, τὸν 18ο αἰῶνα) συνώνυμο τῆς σχολαστικῆς φιλοσοφίας. Οἱ προοδευτικοὶ τῆς ἐποχῆς τῶν Φώτων (ὅπως π.χ. ὁ Ἰώσηπος Μοισιόδαξ), μὲ ὄλο ποὺ μνημονεύουν μὲ πολὺ σεβασμὸ τὸ ὄνομα τοῦ Κορυδαλέως, αἰσθάνονται καὶ διαλαλοῦν ὅτι

ή νεοελληνική παιδεία θα ανανεώσει τη δύναμή της και θα βρεί το σωστό δρόμο, άμα καταλύσει άποφασιστικά «τόν ζυγόν του άνελευθέρου Άριστοτελισμοῦ»⁴.

II

Η δεύτερη ένότητα είναι ο αιώνας τῶν Φαναριωτῶν (1670 - 1774). Κι' αὐτήν εὔστοχα τή χαρακτηρίζει ο Κ.Θ. Δημαρᾶς: «Μέσα στην όμοιογένεια πού δημιούργησε στην Ἑλλάδα ή κατάκτηση, παρουσιάζονται κινήματα νέων τάξεων με νέες πνευματικές ανάγκες: οί Φαναριῶτες και πίσω τους οί ἔμποροι. Ἀνάγκη γνώσης, δεοντολογίας. Οί Φαναριῶτες δίνουν τόν τόνο και τή ροπή πρὸς τήν ανάπτυξη τῆς Ἐκπαίδευσης και τήν ἔρευνα τῶν ἠθικῶν ζητημάτων. Στο τέλος τῆς περιόδου αὐτῆς και στην ἀρχή τῆς ἐπόμενης παρουσιάζονται χαρακτηριστικά σημάδια μέσα στον Ἑλληνισμό: . . . ἀρχές διαστάσεων ἀνάμεσα στην ἐκκλησιαστική και τή λαϊκή παιδεία»⁵. Πραγματικά στα χρόνια ἐκεῖνα παρατηρεῖται μεγάλη δίψα παιδείας στο σκλαβωμένο Ἔθνος, με δυὸ βασικές τώρα ἐπιδιώξεις: ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος νὰ τεθοῦν και θεωρητικά νὰ θεμελιωθοῦν κανόνες ζωῆς, ἠθικές ἀρχές και ὑποθήκες· και ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος νὰ μελετηθεῖ με προσοχή και ἀναγνώριση ή πρόοδος τῆς φιλοσοφικῆς σκέψης και τῶν ἐπιστημῶν στη Δύση, στον εὐρωπαϊκὸ κόσμο, πού ἀνακαινισμένος καλπάζει πρὸς τὰ νέα πνευματικά πεπρωμένα του. Ἀντιπροσωπευτικοί τύποι ἀπὸ τήν ἄποψη πού μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ, εἶναι γιὰ τήν πρώτη τάση οί Μ α υ ρ ο κ ο ρ δ ᾶ τ ο ι, γιὰ τή δεύτερη ὁ Β ι κ ἔ ν τ ι ο ς Δ α μ ο δ ὄ ς. Ὁλόκληρη ὅμως ή ἱστορική ένότητα ἀποκορυφώνεται σὲ μιὰν ἐξαιρετικά σημαίνουσα μορφή, στον Εὐ γ ἔ ν ι ο Β ο ὑ λ γ α ρ η, πού ταυτόχρονα ἀποτελεῖ τή μετάβαση ἀπὸ τήν ένότητα αὐτή στην ἐπόμενη, στην ἐποχή τοῦ Ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ. Στην πρώτη ένότητα (1600 - 1670) εἶδαμε τήν Ἐκκλησία προστάτη τῶν γραμμάτων και τῆς παιδείας. Αὐτὸς ὁ οὐμανισμὸς ὡς γενικὸ πνεῦμα ἐξακολουθεῖ νὰ ὑπάρχει στους ἐκκλησιαστικούς κύκλους και κατὰ τή δεύτερη χρονικήν ένότητα· ὅμως τὰ πρώτα ρήγματα, ή διάσταση ἀνάμεσα στην ἐπίσημη Ἐκκλησία και στους «φιλοσοφοῦντας» ἀρχίζει κιόλας νὰ σημειώνεται. Ἐπηρεασμένη ἀπὸ τήν ἐλεύθερη εὐρωπαϊκή φιλοσοφία ή νεοελληνική σκέψη προχωρεῖ τολμηρὰ περισσότερο ἀπὸ ὅσο νομίζει ὅτι μπορεῖ ἀκίνδυνα γιὰ τὸ δόγμα νὰ τὸ ἐπιτρέψει ή ὑπεύθυνη γιὰ τή διαφύλαξη τῆς Ὁρθοδοξίας Ἐκκλησία και οί προστριβὲς ἀρχίζουν: ὁ Μ ε θ ὄ δ ι ο ς Ἀ ν θ ρ α κ ἰ τ η ς ὑποχρεώνεται μέσα στο Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο ν' ἀποκηρύξει τίς ἰδέες του και νὰ κάψει με τὰ ἴδια του τὰ χέρια τὰ συγγράμματά του (1723).

Γενάρχησ τῆς δυναστείας τῶν Μαυροκορδάτων ὁ Ἀ λ ἔ ξ α ν δ ρ ο ς, ὁ ἐπιλεγόμενος Ἐ ξ Ἀ π ο ρ ρ ῆ τ ω ν (1636 - 1709), δὲν ὑπῆρξε μόνο ὁ διπλωμάτης πού ἔπαιξε σημαντικό ρόλο στην ἐξωτερική πολιτική τῆς Ὁθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, καθὼς και στη διαμόρφωση τῶν τυχῶν τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἀλλὰ και ἓνας ἀξιόλογος δάσκαλος στην Πατριαρχική Ἀκαδημία

της Πόλης, στοχαστής και συγγραφέας. Έγραψε διάφορα διδαχτικά έργα: Ρητορική, Γραμματική, Ὑπομνήματα στὸν Ἀριστοτέλη κ.ά., τὰ περισσότερα ὅμως ἔμειναν ἀνέκδοτα. Σημαντικότερο εἶναι τὸ βιβλίο του «Φροντισματα» (γιὰ πρώτη φορά δημοσιεύτηκε τὸ 1805) ποὺ εἶναι συλλογὴ ἀπὸ βιοσοφικὲς θεωρήσεις καὶ σκέψεις. Τὸ ἀπόσταγμα τῆς πείρας, μιᾶς μακρῆς καὶ βαθιᾶς πείρας, ποὺ σχημάτισε τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων παρουσιάζει στὸ βιβλίο τοῦτο ὁ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος. Ἡ πανάρχαιη παράδοση τῆς ἑλληνικῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας ποὺ ἄξονα τῆς πρακτικῆς ζωῆς θεώρησε πάντα τὴ φρόνηση, τὸ μέτρο, τὴ μεσότητα, καὶ ὁ «πραγματισμὸς» τῆς ἐκλεκτῆς ἐπιτομῆς τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς ἐποχῆς, ποὺ ἀρχίζει νὰ ζεῖ κάπως καλύτερα, ἀλλὰ πάντοτε «ἐπικινδύνως», κάτω ἀπὸ ἓνα δυνάστη σκληρὸ καὶ καχύποπτο, βρίσκουν μαζί τὴν ἔκφρασή τους στὶς σελίδες αὐτοῦ τοῦ βιβλίου, τοῦ γραμμένου σὲ πλούσια ἀπὸ ἀποχρώσεις, κλασικοθρεμμένη, κομψὴ γλώσσα. [. . .]

Ἡθικὴ θὰ γράψει καὶ ὁ γιὸς τοῦ Ἀλέξανδρου, ὁ Νικολάος Μαυροκορδάτος (1680 - 1730), ἡγεμόνας τῆς Βλαχιάς. Ὅχι ὅμως μὲ τὴ μορφή σκόρπιων σκέψεων, παραινέσεων καὶ ἀποφθεγμάτων ὅπως ὁ πατέρας του, ἀλλὰ μὲ τρόπο συστηματικὸ. Στὸ βιβλίο του (προῖόν πιὸ πολὺ ἐμβριθείας παρὰ οὐσιαστικοῦ στοχασμοῦ, καὶ γραμμένο σὲ ἀρχαῖζουσα περίτεχνη γλώσσα) δίνει τὸ γνωστὸ ἀπὸ τὸν Κικέρωνα τίτλο: «Περὶ καθηκόντων» («De officiis»), διαμορφώνει ἀρχιτεκτονικὰ τὸ περιεχόμενό του, τὸ διαιρεῖ σὲ ἐνότητες (κεφάλαια 19), πραγματεύεται διεξοδικὰ κάθε μιὰν ἀπὸ τίς τέσσερις βασικὲς ἀρετὲς (ἀνδρεία, σωφροσύνη, δικαιοσύνη, φρόνηση) καὶ στὸ τέλος, ὡς κορωνίδα καὶ ἀπόληξη τῆς ἐρευνᾶς του, ἀποσαφηνίζει τὴν ἔννοια τοῦ καλοῦ κάγαθοῦ, δηλ. τοῦ ἀνθρώπινου τύπου ποὺ ἐνσαρκώνει τὴν αὐθεντικὴ ἀρετὴ στὸ πλήρωμά της. Ἡ ἠθικὴ αὐτὴ φιλοσοφία στηρίζεται στὴν κλασικὴ παράδοση. Πρότυπα τοῦ Νικολάου Μαυροκορδάτου εἶναι οἱ ἀρχαῖοι Ἑλληνες φιλόσοφοι, ποὺ τοὺς ἔχει πολὺ μελετήσει καὶ συχνὰ στὸ βιβλίο του τοὺς ἀναφέρει· κοντὰ σ' αὐτοὺς ὅμως πηγὴ καὶ ἔρεισμά του ἔχει τὴν Ἀγία Γραφή καὶ τοὺς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας ποὺ μνημονεύονται ἐπίσης συχνά. Δύο εἶναι τὰ σκέλη τῆς ἠθικῆς δεοντολογίας του: ἡ ἑλληνικὴ καλοκαγαθία καὶ ἡ χριστιανικὴ ἀρετὴ. Στούς κανόνες του συγκερνᾶται ἡ ἑλληνικὴ μὲ τὴ χριστιανικὴ ἀντίληψη, τὸ πνεῦμα τὸ ἑλληνικὸ μὲ τὴν πίστη τὴ χριστιανικὴ. Ὁ τόνος αὐτὸς μᾶς εἶναι γνώριμος καὶ ἀπὸ παλαιότερες σελίδες τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας· στὶς νεώτερες εἶναι ἀκόμα πιὸ αἰσθητός. Ἐπίμονη τάση τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὴν πνευματικὴ του δημιουργία εἶναι νὰ ἐπιτύχει αὐτὴ τὴ σύνθεση, γιὰ νὰ μείνει πιστὸς στὴν ἰδιομορφία τῆς ἐθνικῆς του παράδοσης.

Πρὶν περάσομε ἀπὸ τοὺς Φαναριῶτες τῆς ἐποχῆς στοὺς Ἑπτανήσιους σοφούς της, ἀξίζει νὰ ξανασταθοῦμε [. . .] στὸ Μεθόδιο τὸν Ἀνθρακίτη (γεννήθηκε κατὰ τὰ μέσα τοῦ 17ου αἰῶνα καὶ πέθανε λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ 1749). Ὁ ρόλος ποὺ ἔπαιξε στοὺς νέους προσανατολισμοὺς τῆς ἑλληνικῆς

παιδείας, είναι σημαντικός. Στὰ Γιάννινα, γράφει ὁ Κωνσταντῖνος Κούμας, «Μεθόδιος Ἀνθρακίτης ἔφερε περὶ τὸ 1718 ἔτος ἀπὸ τὴν Ἰταλίαν τὰς γεωμετρικὰς ἐπιστήμας, ἰκανὰς νὰ ἀνάψωσι τὸ φῶς τοῦ Λόγου καὶ νὰ διερεθίσωσι ἐπὶ πλέον τὴν ἔμφυτον τοῦ ἀνθρώπου φιλομάθειαν, καὶ χωρὶς ἄλλα περιστατικά. Καὶ αὐτὸς καὶ ὁ μαθητὴς καὶ διάδοχός του Β α λ ἄ ν ο ς Β α σ ι λ ὀ π ο υ λ ο ς, διδάσκαλοι τῆς κοινῆς τῶν Ἰωαννίνων σχολῆς, ἐδίδαξαν μετὰ τῆς Ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας καὶ τὰ Κορυδαλέως συγγράμματα καὶ τὴν Γεωμετρίαν τοῦ Εὐκλείδου καὶ Ἀριθμητικὴν καὶ τῶν Σφαιρικῶν θεωρίαν, καὶ προητοίμασαν διὰ τῆς διδασκαλίας τῶν κατάστασιν ἄλλην καλυτέραν καὶ εὐτυχεστέραν εἰς τὸ Γένος»⁶. Γνωστὸς μᾶς εἶναι ὁ Μεθόδιος ὡς δάσκαλος στὴν Καστοριά, ὡς σχολάρχης στὴ Σιάτιστα καὶ ἔπειτα στὰ Γιάννινα (1677· στὴ σχολὴ τοῦ Γκιούνμα) καὶ ὡς ἐφημέριος καὶ ἐπιμελητὴς ἐκδόσεων διαφόρων βιβλίων στὴ Βενετία (1692). Περισσότερο ὅμως ἀκόμη, ἀπὸ τὴν περιπέτεια ποὺ εἶχε ὁ κληρικὸς αὐτὸς μὲ τὴν ἐπίσημη Ἐκκλησία. Ἀπαρίθμηση τῶν ἔργων τοῦ Ἀνθρακίτη μᾶς ἔδωσε ὁ Γεώργιος Ζαβίρας· αὐτὸς ἀναγράφει⁷ καὶ τὴν πληροφορία, ὅτι ὁ Ἀνθρακίτης μετάφρασε συγγράμματα τοῦ Malebranche, τοῦ Descartes κ.ἄ. (τέτοιες ὅμως μεταφράσεις του δὲν ἐσώθηκαν). Πιστεύεται ὅτι εἶχεν ἐπηρεαστεῖ ἀπὸ τὴ διδασκαλία τῶν φιλοσόφων τούτων καὶ στὰ θεολογικὰ του συγγράμματα ἔπεσε σὲ αἰρετικὲς ιδέες⁸. Αὐτὴ πάντως ἦταν ἡ κατηγορία τοῦ φανατικοῦ ἐχθροῦ τοῦ Ἱερόθεου τοῦ Ἰβηρίτη καὶ ἐνὸς ἄλλου Ἰβηρίτη, τοῦ Ἀβιμέλεχ, ποὺ τὸν πολέμησαν μὲ πάθος καὶ κατάφεραν νὰ καταδιωχτεῖ ὁ Μεθόδιος ἀπὸ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο γιὰ σοβαρὴ παρέκκλιση ἀπὸ τὴν ὀρθόδοξη πίστη. Τί ἀκριβῶς ἐπρέσβευε ὁ ἴδιος δὲ γνωρίζομε· ἀπ' ὅσα παραθέτουν στὰ συγγράμματά τους οἱ ἐπικριτὲς του⁹, δὲ μποροῦμε νὰ σχηματίσομε σαφὴ ἀντίληψη. Οὔτε νὰ προσδιορίσομε ἕως ποιοῦ βαθμοῦ εἶχε ἡ διδασκαλία του ὑποστεῖ τὴν ἐπίδραση τοῦ Καρτεσιανισμοῦ, καὶ ἰδίως τοῦ Malebranche. Ἐδίδασκε, λέγουν, ὅτι «νοῦς μόνον ὄρᾳ καὶ ἀκούει καὶ αὐτὸς μόνον αἰσθάνεται γλυκύτητα καὶ πικρότητα καὶ τᾶλλα τῶν αἰσθήσεων ἀντικείμενα αὐτὸς μόνον ἀντιλαμβάνεται»· ὅτι ὁ Θεὸς δὲν ἐνεργεῖ ἀπὸ μακριά, ἀλλὰ «οὐσιωδῶς ἐνυπάρχει» μέσα σὲ κάθε πρᾶγμα· ὅτι κάθε ἄνθρωπο τὸν φωτίζει τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιο καὶ ἐπομένως δὲν εἶναι ὀρθὸ γιὰ τὴν πίστη μας νὰ ἐξαρτόμαστε ἀπὸ τῶν «Πατέρων» τίς ἀποφάσεις· «δὲν εἴμεθα ὄνοι δεδεμένοι ὑπ' ἐκείνων»¹⁰ κ.ο.κ. Ἦταν, καθὼς φαίνεται, ἀρκετὰ ἐνημερωμένος στὴ φιλοσοφικὴ κίνηση τῆς ἐποχῆς του καὶ πνεῦμα φιλελεύθερο στὶς ιδέες του. Ὄταν καταγγέλθηκε γιὰ αἰρετικὴν ἀπόκλιση στὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο καὶ τὸν ἐκάλεσαν νὰ παρουσιαστεῖ ὁ ἴδιος στὴ Σύνοδο καὶ ν' ἀπολογηθεῖ, δὲν ἔλειψαν οἱ φωτισμένοι κληρικοὶ ποὺ προσπάθησαν νὰ τὸν σώσουν (πολὺ κοπίασε γι' αὐτὸ ὁ Πατριάρχης Ἱεροσολύμων Χρῦσανθος). Ἡ Σύνοδος ὅμως καταδίκασε τὴ διδασκαλία του καὶ τὸν καθαίρεσε. Τὸ περιστατικὸ τοῦτο εἶναι ἀξιοσημεῖωτο, γιατί δείχνει ὅτι ἡ ἐπίσημη Ἐκκλησία, ποὺ ἕως τὰ χρόνια ἐκεῖνα ἢ ἴδια παρορμοῦσε τὰ καλύτερα στελέχη τῆς πρὸς τὴν ἐλεύθερη ἀνάπτυξη

τῆς οὐμανιστικῆς παιδείας καὶ τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ, ἀρχίζει τώρα νὰ γίνεται συντηρητικὴ καὶ μὲ κάποια ἀνησυχία νὰ βλέπει ὅτι μερικοὶ τολμηρότεροι, ἐπηρεασμένοι ἀπὸ τὴ ζωηρὴ κίνησι τῶν νέων ἰδεῶν στὴ δυτικὴ Εὐρώπη, προχωροῦν περισσότερο ἀπ' ὅσο μπορεῖ νὰ γίνει ἀνεκτό. Ἡ ἐποχὴ τῶν Φώτων μὲ τὸν ὀρθολογισμό της καὶ μὲ τὴ διάστασι πρὸς τὸ Δόγμα προετοιμάζεται, ἀλλ' ἀκόμα εἶναι πολὺ νωρὶς γιὰ νὰ γίνει ἀνοιχτὰ ὁ ἀγῶνας. «Στὸ συγκροτημένο σῶμα τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς», γράφει ὁ Κ.Θ. Δημαρᾶς σχολιάζοντας τὴν καταδίκη τοῦ Ἀνθρακίτη, «ποὺ εἶναι βάση γιὰ τὴ συντήρησι τοῦ Γένους, δὲν ὑπάρχει ἀκόμη σ' αὐτὰ τὰ χρόνια ἓνα ἄλλο ἀντίθετα συγκροτημένο σῶμα, ποὺ νὰ μπορεῖ ν' ἀντιταχθεῖ. Μιὰ προσπάθεια, ὅπως αὐτὴ ποὺ κάνει ὁ Μεθόδιος, εἶναι ὀλοτέλα ὑποκειμενικὴ, ἀνεδαφικὴ, καὶ πέφτει μὲ τὸ πρῶτο χτύπημα· ἀνάλογες ἐκδηλώσεις, ἐπίσης παροδικές, παρουσιάζονται κι' ἄλλες, ποὺ ὅλες μαζί ἐκφράζουν μιὰ διάχυτη ἀνησυχία, τῆς ὁποίας ἡ ἀποκρυστάλλωσι δὲν ὀ ἀργήσῃ· στὸ μεταξύ ὅμως ἐπικρατεῖ ἀκλόνητος ὁ κορυδαλισμός»¹¹.

Γνώρισμα κοινὸ τῶν περισσότερων στοχαστῶν ποὺ χρονολογικὰ ἀνήκουν στὴν ἱστορικὴ ἐνότητα ποὺ μελετοῦμε (1670 - 1774), εἶναι ὅτι παρακολουθοῦν ἀπὸ κοντὰ τὴν κίνησι τῶν φιλοσοφικῶν ἰδεῶν στὴ δυτικὴ καὶ κεντρικὴ Εὐρώπη τῆς ἐποχῆς τους καὶ (μὲ τὰ ταξίδια καὶ τὶς σπουδές τους) ἐπηρεάζονται ἀπ' αὐτές. Ὁ Βικέντιος Λαμοδὸς γνωρίζει καλὰ καὶ συμπαθεῖ τὴ φιλοσοφία τοῦ Descartes. Ὁ μαθητὴς τοῦ Ἀντώνιος Μοσχόπουλος (1713 - 1788 ἔγραψε: «Ἐπιτομὴν Μεταφυσικῆς εἰς μέρη τέσσερα: Ὀντολογία, Κοσμολογία, Φυσικὴ, Θεολογία», «Περὶ Ψυχῆς», «Πραγματεῖαν περὶ τῆς πρακτικῆς φιλοσοφίας») εἶναι ὀπαδὸς τῆς φιλοσοφίας τοῦ Chr. Wolff. Τὶς ἰδέες τοῦ Wolff ἀκολουθεῖ καὶ ὑπερασπίζεται καὶ ὁ ἰατροφιλόσοφος Δαμιανὸς Παρασκευᾶς ποὺ ἔγραψε λατινικὰ («Meditationes academicae de cognitione humana», 1728· «Tractatio methodica de libertate cogitandi, volendi, principio juris naturae, mundo et existentia Dei», 1728· «Defensio philosophiae Wolffianae», 1729 κ.λ.). Τὸν Voltaire θαυμάζει καὶ μεταφράζει ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης (στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς μακρᾶς ζωῆς του ἀπομακρύνεται ἀπ' αὐτόν). Καὶ ὁ Χριστόδουλος Εὐσταθίου, ὁ Παμπλέκης (1733 - 1793· ἔγραψε: «Περὶ φιλοσόφου, φιλοσοφίας, μεταφυσικῶν καὶ θεῶν ἀρχῶν», 1786· «Ἀπάντησις ἀνωνύμου πρὸς τοὺς αὐτοῦ ἄφρονος κατηγοροῦς», 1793) ἀκολουθεῖ τὸν Spinoza καὶ προσπαθεῖ ν' ἀναπτύξῃ τὸν πανθεῖσμό του (στὰ 1793 ἡ Ἐκκλησία τὸν ἀφόρισε· ὅταν πέθανε, οἱ φίλοι του τοῦ ἔστησαν μνημεῖο σ' ἓνα δημόσιο κῆπο τῆς Λειψίας)¹².

Σ' αὐτὴ τὴν κίνησι πρωτοστατοῦν οἱ Ἑπτανήσιοι· ζοῦν μέσα στὸν πολιτικὸ καὶ πνευματικὸ χῶρο τῆς Βενετιᾶς· ἔπειτα εἶναι κοντὰ καὶ ἔχουν πολλὰ εὐκαιρίες νὰ ταξιδεύουν καὶ νὰ σπουδάζουν στὴ δυτικὴ Εὐρώπη. Μορφώνονται στὰ ἰταλικά πανεπιστήμια, ζοῦν καὶ διδάσκουν στὶς ἑλληνικὲς κοινότητες τῆς Ἰταλίας καὶ ὅταν γυρίζουν στὴν πατρίδα, πνευματικὰ

διατηροῦν τὴν ἐπαφὴ μαζί της καὶ μὲ τὴν ἄλλη Εὐρώπη. Τέτιοι ὑπῆρξαν στὸ κεφάλαιο τῆς φιλοσοφίας ὁ Ζακυνθινὸς Ἰωάννης Κοκκινόπουλος¹³ (1723 - 1762), ὁ Κεφαλλονίτης Βικέντιος Δαμοδός (1679 - 1752) καὶ ὁ Κερκυραῖος Εὐγένιος Βούλγαρης (1716 - 1806). Ὁ Δαμοδός εἶναι κατὰ κύριο λόγο ὁ δάσκαλος ποὺ ἐπὶ χρόνια μακρὰ δίδαξε μὲ ἀγάπη καὶ ἐνθουσιασμὸ φιλοσοφικὰ καὶ ἄλλα ἀνώτερα μαθήματα. Μὲ ὄλο ποὺ σπούδασε νομικὰ καὶ στὴν ἀρχὴ ἔκανε τὸ δικηγόρο στὴν ἰδιαίτερη πατρίδα του, οἱ προτιμήσεις του στρέφονταν πρὸς τὴ φιλοσοφία, τὴ φιλολογία καὶ τὴ θεολογία· αὐτὲς τὶς ἐπιστῆμες μελετοῦσε ἀπὸ φοιτητῆς στὴν Πάντοβα καὶ αὐτὲς δίδαξε μὲ ζῆλο ἐπὶ 32 χρόνια στὴ σχολὴ ποὺ ἄνοιξε στὸ γενέθλιο χωριὸ του (Χαυριάτα τῆς Κεφαλληνίας). Καὶ ἡ συγγραφικὴ του ἐργασία κυρίως σὲ διδαχτικὸς σκοποὺς ἀπόβλεπε. "Ὅπως δίδασκε, ἔτσι κ' ἔγραφε σὲ ἀπλὴ γλώσσα (ἀνήκει στὴν ἐνδοξη σειρὰ τῶν φωτισμένων ἀνθρώπων τοῦ Ἑθνους ποὺ μὲ ἡγέτη τὸ Νικόλαο Σοφιανό, μεταφραστὴ τοῦ Πλουτάρχου — 1544 — ἐργάστηκαν γιὰ τὴν ἀνάπλαση τῆς παιδείας μὲ τὴν καθιέρωση μιᾶς ἀπλούστερης, μιᾶς πιὸ προσιτῆς στὸ μεγάλο πλῆθος γλώσσας) πολλὰ βιβλία, γιὰ νὰ μυήσει τοὺς μαθητὲς του στὴ Λογικὴ, στὴ Ρητορικὴ, στὴ Φυσικὴ, στὴ Μεταφυσικὴ, στὴν Ἠθικὴ καὶ στὴ Θεολογία¹⁴. Γνωρίζει τοὺς ἀρχαίους Ἑλληνας φιλοσόφους, τοὺς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ καὶ τοὺς νεώτερους στοχαστὲς τῆς Εὐρώπης, ποὺ πολὺ τοὺς ἐκτιμᾷ. Ὁ θαυμασμὸς του συγκεντρώνεται σὲ τρεῖς κυρίως σοφοὺς: τὸν Ἀριστοτέλη, τὸν Λύγουστινο καὶ τὸν Καρτέσιο. Ἀντιπαθεῖ τὴ Σχολαστικὴ φιλοσοφία καὶ ζητεῖ κ' αὐτὸς νὰ καταλυθεῖ ὁ ζυγὸς τοῦ κορυδαλισμοῦ. Ἐντούτοις, στίς γενικὲς γραμμὲς παραμένει πιστὸς στὸν Ἀριστοτέλη καὶ μόνο μερικὲς ἰδέες δανείζεται ἀπὸ τὸν Καρτέσιο. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῆ ἡ στάση τοῦ Δαμοδοῦ στὸν τομέα τῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας. Στὸ ἐγχειρίδιό του «Σύνοψις ἠθικῆς φιλοσοφίας» [. . .] ἀκολουθεῖ κατὰ κύριο λόγο τὸν Ἀριστοτέλη καὶ σ' αὐτὸν παραπέμπει συχνά· στὸ κεφάλαιο ὅμως ποὺ μιλεῖ γιὰ τὴ γένεση τῶν παθῶν τῆς ψυχῆς, δέχεται τὴ θεωρία τοῦ Descartes. Ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη ἀπομακρύνεται, ὅταν προσπαθεῖ νὰ καθορίσει καὶ ν' ἀποσαφηνίσει τὸν τελικὸ σκοπὸ τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς, τὸ ὕψιστο ἀγαθὸ τῆς. Ὁ Σταγειρίτης ἔσχατο τέλος θεωρεῖ τὴν εὐδαιμονία, ὁ Δαμοδός ὅμως εἶναι πιστὸς χριστιανὸς καὶ στὴ θέση τῆς εὐτυχίας τοποθετεῖ τὴ μακαριότητα ποὺ προσφέρει ἡ θρησκευτικὴ ἀνάταση, ἡ ἀπόλαυση τοῦ Θεοῦ. Καὶ ἐδῶ λοιπὸν δεσπόζει ὁ τόνος ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω: ἡ τάση πρὸς τὸ συγκεκρισμὸ καὶ τὴ σύνθεση τῶν ιδεῶν τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος μὲ τὶς ἀξίες ποὺ ἀνακάλυψε καὶ ἐπέβαλε στὸν κόσμον ὁ Χριστιανισμὸς.

Ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης (1716 - 1806) εἶναι, χωρὶς ἀμφιβολία, ἡ σημαντικότερη μορφή τῆς πνευματικῆς ἱστορίας μας μέσα στὴ χρονικὴν ἐνότητα ποὺ μελετοῦμε. Πνεῦμα ὀξὺ καὶ εὐστροφο, μὲ πλούσια ἐπιστημονικὴ καὶ φιλοσοφικὴ μόρφωση, ἀνθρώπος ζωηρὸς, μὲ πολλὰ καὶ ποικίλα ἐνδιαφέροντα, ἐμβριθέστατος καὶ πολυγνώστης, καλύπτει μὲ τὴ μακρὰ ζωὴ

του και με την πολύτροπη δραστηριότητά του ολόκληρο τον 18ο αιώνα. Είναι χαρακτηριστικός τύπος του κοσμοπολίτη Έλληνα της εποχής εκείνης για τον οποίο όλος ο ευρωπαϊκός χώρος, Βαλκάνια, δυτική και κεντρική Ευρώπη, Ρωσία, έχει γίνει πνευματικά και ταξιδιωτικά οίκεϊος. Αρχίζει το καθηγητικό του στάδιο (έπειτα από σπουδές στα Έπτάνησα, ίσως και στην Ίταλία) στα Γιάννινα και συνεχίζει τη διδαχτική του δραστηριότητα στην Κοζάνη, στο Άγιον Όρος (διευθυντής της Αθωνιάδος Ακαδημίας), στην Κωνσταντινούπολη. Περνάει έπειτα τις παρίστριες ήγεμονίες και καταλήγει στη Χάλλη και στη Λειψία της Γερμανίας, για να έπιδοθει σε ειδικότερες σπουδές και να τυπώσει τα βιβλία του. Το 1772 είναι στη Ρωσία, στην αυλή της Μεγάλης Αικατερίνης, βιβλιοθηκάριος, έμπιστος φίλος και συνεργάτης της Αυτοκράτειρας. Εκείνη τον κάνει άργότερα Αρχιεπίσκοπο Σλαβινίου και Χερσώνος· στην Ουκρανία μένει έως το 1779· τότε παραιτείται από την αρχιεπισκοπή υπέρ του πατριώτη και φίλου του Νικηφόρου Θεοτόκη και γυρίζει στην Πετρούπολη, για να περάσει εκεί τα υπόλοιπα χρόνια της ζωής του. Η συγγραφική του εργασία είναι άπέραντη· συγγράφει πάμπολλα φιλοσοφικά, θεολογικά και επιστημονικά βιβλία· μεταφράζει άρχαίους (τον Βιργίλιο σε στίχους όμηρικούς) και συγχρόνους του ξένους συγγραφείς· εκδίδει κείμενα θεολογικά· καταγίνεται σε ιστορικές και έθνολογικές έρευνες. Το βιβλίο όμως, με το όποιο φιλοσοφικά έπαίδευσε το Έθνος επί μακρά σειράν έτων και έγινε διάσημος, είναι ή «Λογική» του. Είχε διδάξει το μάθημα στις σχολές όπου εργάστηκε ως καθηγητής· χειρόγραφες σημειώσεις κυκλοφορούσαν ευρύτατα και τις χρησιμοποιούσαν οί δάσκαλοι της φιλοσοφίας στα έλληνικά σχολεία· όταν όμως τυπώθηκε το αυθεντικό κείμενο, ή φήμη του συγγραφέα άπλώθηκε παντού. Με σεβασμό τον όνόμαζαν όλοι: «ό κλεινός Ευγένιος» και τον θεωρούσαν δόξα του Γένους¹⁶. Για χρόνια πολλά οί φιλοσοφούντες μοιράζονται σε δύο παρατάξεις: όπαδοί ή αντίπαλοι του Ευγενίου. Στην αρχή έχει μαζί του τους νέους, τους προοδευτικούς, που θέλουν ν' αποτινάξουν το ζυγό του κορυδαλισμού και της άριστοτελικής φιλοσοφίας· άργότερα, όταν ή νέα γενεά έχει πολύ προχωρήσει με την κίνηση του Διαφωτισμού, ό Ευγένιος και ή Λογική του είναι τα σύμβολα του «παλαιού» πνεύματος και γίνονται στόχος βίαιων επικρίσεων. Ό ίδιος, τολμηρός και ριζοσπάστης στα νιάτα του (έκθειάζει και μεταφράζει το Βολταίρο), στα γεράματά του περνάει στην αντίδραση· άλλοτε φιλονικούσε με τους συντηρητικούς, τώρα τα βάζει με τους προοδευτικούς.

Ό Βούλγαρης ανήκει στον κύκλο των στοχαστών που, έπειδή μέσα στο έργο τους συνυπάρχει το παλαιότερο πνεύμα που παρέρχεται, με το νέο που άκόμη δέν έχει έπιβληθεί, έπιτελούν ένα πολύ σπουδαίο ιστορικό προορισμό: γίνονται ή γέφυρα από μιá σε άλλη εποχή. Αυτός ό μεταβατικός χαρακτήρας είναι φανερός και στα άλλα φιλοσοφικά και επιστημονικά του έργα (πρωτότυπα και μεταφράσεις), προπάντων όμως στη «Λογική» του. Ό αναγνώστης αρχίζει να προσανατολίζεται από τον τίτλο κιόλας του βι-

βλίου: «Ἡ Λογικὴ ἐκ παλαιῶν τε καὶ νεωτέρων συνερανισθεῖσα». Ἀκολουθεῖ μὲ σεβασμὸν τὶς παλαιῆς γνωστῆς πηγῆς· παράλληλα ὅμως πρὸς αὐτὴν, ἀνοίγει τὸν ὀρίζοντα τοῦ βιβλίου του, γιὰ νὰ μποῦν καὶ τὰ νέα ρεύματα τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς ἐπιστήμης. Ὁ θαυμασμὸς του πρὸς τοὺς κλασικούς, τοὺς «πατέρες» τῆς φιλοσοφίας δὲ λιγοστεύει, ἀλλὰ περισσότερο δυναμώνει ἀπὸ τὴν ἐκτίμησή του πρὸς τοὺς νέους (τοὺς σοφοὺς τοῦ 17ου, ἀλλὰ καὶ τοῦ 18ου αἰώνα) ποὺ ἀνακαίνισαν μὲ τὸ ἔργο τους τοὺς τὴ μέθοδο τοῦ λογικῶς σκέπτεσθαι καὶ τοὺς τρόπους τοῦ ἐπιστημονικῶς ἐρευνᾶν τὸ φυσικὸ καὶ τὸν ἠθικὸ κόσμο. Πλούσιες εἶναι οἱ παραπομπὲς σὲ σύγχρονα εὐρωπαϊκὰ συγγράμματα. Ἡ κατάκρισή του πηγαίνει πρὸς τοὺς ὀπαδοὺς ποὺ μένουν σχολαστικὰ προσκολλημένοι στὸ γράμμα τοῦ κειμένου τῶν παλαιῶν δασκάλων καὶ σπρώχνουν τὴν ἐξάρτησή τους ἕως τὸ σημεῖο νὰ μὴν ἐπιτρέπουν στὸν ἑαυτό τους οὔτε προσωπικὲς σκέψεις οὔτε ζήτησι βοήθειας ἀπὸ νεώτερος ἐρευνητῆς. [. . .] Ἀπεναντίας ἀξιέπαινος καὶ ἀξιομίμητος θεωρεῖ τοὺς Εὐρωπαίους σοφοὺς ποὺ ἀπὸ τὸν 14ο αἰώνα καὶ ἐδῶ ἄφησαν τὴ σχολαστικὴ προσήλωσι στὰ παλαιότερα πρότυπα καὶ κινήθηκαν νὰ ἀνανεώσουν τὴ φιλοσοφικὴ σκέψι· τέτιοι, λέγει εἶναι «Ραϋμοῦνδος Λοῦλλος ὁ Ἰσπανός, Πέτρος Ράμιος ὁ Γάλλος καὶ Ἰερώνυμος Καρδάνος ὁ ἐκ Μεδολιάνων καὶ Βάκων ὁ Βερουλάμιος ὁ Ἄγγλος καὶ Θωμᾶς Καμπανέλλας ὁ Καλαβρὸς καὶ ἄλλοι». [. . .] Καὶ ἀπλὸ φυλλομέτρημα τῆς «Λογικῆς» τοῦ Βούλγαρη (πρόκειται γιὰ ἓνα μεγάλο τόμο μὲ 600 πυκνοτυπωμένες σελίδες) φτάνει νὰ πείσει τὸν ἐνήμερο στὰ θέματα αὐτὰ ὅτι ὁ συγγραφέας τῆς φιλοτιμήθηκε νὰ δώσει στὸ βιβλίον του ὄχι τὸν ξηρὸ τύπο τῶν ἕως τότε χρησιμοποιούμενων διδαχτικῶν ἐγχειριδίων, ἀλλὰ τὴ μορφή ἐνὸς συγχρονισμένου φιλοσοφικοῦ συγγράμματος ποὺ δὲν περιορίζεται ἀπλῶς στὴν τυπικὴ Λογικὴ, ἀλλὰ ἐκτείνεται καὶ πέρ' ἀπ' αὐτὴν μὲ τὴ φιλοδοξία νὰ περιλάβει στοιχεῖα μιᾶς θεωρίας τῆς γνώσης καὶ μιᾶς μεθοδολογίας τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρευνας [. . .]. Κάθε ζήτημα ἀναπτύσσεται πλατιὰ καὶ οἱ περιπτώσεις διασαφηνίζονται μὲ παραδείγματα παρμένα κατὰ προτίμησι ἀπὸ τὶς μαθηματικὲς καὶ φυσικὲς ἐπιστῆμες. Τὶς πηγὲς καὶ τὶς πνευματικὲς συμπάθειες τοῦ Βούλγαρη εὐκόλα μπορεῖ νὰ τὶς προσδιορίσει κανεὶς· ἀπηχεῖ τὶς ιδέες τῆς σχολῆς Leibniz - Wolff, τῆς προκαντιανῆς φιλοσοφίας. Εἶναι ὅμως κατὰ βάθος ἐκλεκτικός· δὲν ἀκολουθεῖ πέρα ὡς πέρα καμιά γραμμὴ ὀρθολογιστῆς, ἀλλὰ καὶ θαυμαστῆς τῆς ἐμπειρικῆς μεθόδου στὴν ἐρευνα τοῦ φυσικοῦ κόσμου· ἐμπιστεύεται στὴν ἀποδειχτικὴ δύναμι τοῦ μαθηματικοῦ λογισμοῦ, ἀλλὰ δὲν ἀμφισβητεῖ καὶ τὶς ἀpriori ιδέες ποὺ δὲν τὶς γεννᾷ μόνο ἡ ψυχὴ, ἀλλὰ καὶ τὶς προσφέρει ἔτοιμες στὸ πνεῦμα ἢ θεῖα Ἀποκάλυψι. Σ' αὐτοὺς τοὺς «συμβιβασμοὺς» ἢ ἐπόμενη γενεὰ τῆς ἐποχῆς τῶν Φώτων θὰ ἰδεῖ ἀσυνέπειες, ἔλλειψι κριτικῆς δύναμης ἢ ἠθικοῦ θάρρους καὶ θὰ ἐλέγξει τὸ Βούλγαρη πικρά. Ὁ Ἀθανάσιος Ψαλίδας¹⁰ δριμύς καὶ ὤμος θὰ διατυπώσῃ ἐναντίον του τὴ μομφὴ ὅτι οἱ ἀνακολουθίαι καὶ οἱ ἀβεβαιότητες τοῦ εἴδους τούτου δείχνουν τὸ συγγραφέα

τῆς «Λογικῆς» ὄχι φιλοσοφοῦντα, ἀλλὰ φιλοσοφοθεολογοῦντα [...]. Ἀλλά στὸ Βούλγαρη, ὅπως εἶπαμε, συνυπάρχει τὸ παλαιὸ πνεῦμα μὲ τὸ νέο, ὁ ὀρθολογισμὸς καὶ ἡ ἐμπειριοκρατία, ὁ δογματισμὸς καὶ τὰ πρῶτα σπέρματα τῆς κριτικῆς σκέψης, καὶ γι' αὐτό, ἐνῶ ἀπέναντι τῶν συντηρητικῶν τῆς ἐποχῆς του εἶναι ἀληθινὸς πρωτοπόρος, οἱ νεώτεροί του τὸν βρίσκουν συμβιβαστικόν, ἄτολμο, ἀσυνεπῆ. Τὴν ἴδια στάση τηρεῖ ὁ Βούλγαρης καὶ στὸ γλωσσικὸ ζήτημα· αὐτὸς ὁ προοδευτικὸς στὴ σκέψη καὶ συγχρονισμένος, αὐτὸς ὁ τεχνίτης στὸ λόγο (ὅπως φαίνεται σὲ ἄλλα ἔργα του ποὺ εἶναι γραμμένα σὲ ἀπλούστερη, σοφὴ καὶ κομψὴ γλώσσα· βλ. τὸ δοκίμιό του περὶ ἀνεξιθρησκείας [...]) μεταχειρίζεται στὴ Λογικὴ καὶ στὰ ἐπιστημονικὰ συγγράμματά του μιὰ στρυφνὴ καὶ δυσπρόσιτη ἀρχαῖζουσα ποὺ κάνει βασανιστικὸ τὸ διάβασμά τους ἀπὸ τὸν κοινὸ ἀναγνώστη. Προχώρησε μάλιστα περισσότερο· ἰσχυρίστηκε ὅτι ἡ «χυδαῖζουσα» γλώσσα εἶναι ἀσυμβίβαστη μὲ τὴν ἀληθινὴ φιλοσοφία καὶ πρέπει νὰ περιφρονεῖ κανεὶς τὰ ἀνάξια βιβλία, τὰ γραμμένα σ' αὐτὸ τὸ ὕφος. Ἐδῶ τὴν ἀπάντησι τὴν ἐπῆρε ἀπὸ τὸ μαθητὴ του Ἰώσηπο τὸ Μοισιόδακα [...].

III

Ἡ τρίτη ἐνότητα (1775 - 1821) εἶναι ἡ μεγάλη ἐποχὴ τοῦ Ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, χρόνοι μεγάλου πνευματικοῦ ὀργανισμοῦ. Ἡ παιδεία προσανατολίζεται σταθερὰ πρὸς τὸ δυτικὸ πολιτισμὸ· τὰ Μαθηματικὰ καὶ οἱ Φυσικὲς Ἐπιστῆμες μπαίνουν (ὄχι φυσικὰ δίχως ἀντίστασι) στὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα· ἡ φιλοσοφικὴ σκέψη γίνεται κριτικὴ, θετικότερη, φιλελεύθερο δημοκρατικὸ πνεῦμα πνέει παντοῦ· τὸ Ἔθνος ἀποκτᾷ συνείδησι τῶν δικαιωμάτων καὶ τῆς δυνάμει του. «Ἐποχὴ κριτικῆς ἐπιστημονικῆς καλλιέργειας, ἀνανέωσης τῶν ἠθικῶν ἀξιῶν», τὴ χαρακτηρίζει ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς· «ἐποχὴ ἀκμῆς καὶ δυνάμει ποὺ κορυφώνεται καὶ σπάζει μὲ τὸν Ἀγῶνα»¹⁷. Τὸ νέο πνεῦμα εἰσορμᾷ μὲ τίς ἐπιστῆμες ποὺ χάρις στὴ νέα μεθοδολογικὴ τους θεμελίωσι προοδεύουν στὴν Εὐρώπη καλπάζοντας καὶ δίνουν ἀπὸ δῶ καὶ πέρα τὸν τόνο σὲ ὅ,τι θὰ ὀνομαστεῖ δυτικὸς πολιτισμὸς: μὲ τὰ Μαθηματικὰ καὶ τὴ Φυσικὴ. Ἡ διδασκαλία τῶν ἐπιστημῶν τούτων στὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα τῶν χρόνων ἐκείνων συνδέεται μὲ τὰ ὀνόματα τοῦ Εὐγένιου Βούλγαρη καὶ τοῦ Νικηφόρου Θεοτόκη (1731 - 1800). Γιὰ τὴ σαφήνεια καὶ τὴν ἀπλὴ τους φραστικὴ διατύπωσι περισσότερο ἐκτιμήθηκαν τὰ ἐγχειρίδια ποὺ ἔγραψε ὁ Θεοτόκης· εἶχε εἰδικὰ σπουδάσει Μαθηματικὰ καὶ Φυσικὴ. [...]

Ὅμως τὸ παλαιὸ καθεστῶς ἀντιστέκεται καὶ προβάλλει χίλιες δυὸ δυσκολίες στὴν εἰσαγωγὴ τῶν νέων μαθημάτων. Ὄταν ὁ Βούλγαρης δίδασκε κάποτε στὴν Κωνσταντινούπολι Μαθηματικὰ, μπῆκε στὴν τάξι ἑνας μπακάλης, σταλμένος ἀπὸ τοὺς ἀντιπάλους του· κρατώντας τὴν παλιὰ «Λογαριαστικὴ» τοῦ Γλυζούνη γύρευε νὰ συζητήσῃ μαζί του γιὰ τὸ πῶς ἔπρεπε νὰ διδάσκονται τὰ παιδιὰ στὸ σχολεῖο. Καὶ ὁ Θεοτόκης, ποὺ ἔγινε γιὰ ἕνα

διάστημα προϊστάμενος τῆς Αὐθεντικῆς Σχολῆς στὸ Ἰάσιο τῆς Βλαχιάς, καὶ δίδασκε Φυσικὴ μὲ τὴν πειραματικὴ μέθοδο, ἀναγκάστηκε ἀπὸ τὸν κατατρεγμὸ τῶν συντηρητικῶν νὰ φύγει ἀπὸ ἑκεῖ νύχτα, γιὰ νὰ ἡσυχάσει¹⁸. Οἱ «παλαιοὶ» δὲ θέλουν ν' ἀκούσουν Ἄλγεβρα, Γεωμετρία καὶ Ὀργανα Φυσικῆς· τίς γνώσεις αὐτοῦ τοῦ εἴδους τίς θεωροῦν ἀντίθεες καὶ ἐπικίνδυνες. Γι' αὐτοὺς ἡ διδασκαλία πρέπει νὰ περιορίζεται στὰ πατροπαράδοτα μαθήματα: στὰ Θρησκευτικά, στὴ Γραμματικὴ. Τὸ μεγάλο ὄχυρό εἶναι ἀνέκαθεν ἡ Γραμματικὴ· αὐτὴ «ἐξασφαλίζει» τὴν ὀρθοφροσύνη καὶ τὴν ὀρθοδοξία. . . Ἀντίθετα ἡ καινούργια ἐπιστῆμη ποὺ αὐθεντία της θεωρεῖ ὄχι πιά τὸν Ἀριστοτέλη ἀλλὰ τὸν Νεύτωνα, καὶ ποὺ ὀνομάζει τὸν ἑαυτό της περήφανα: π ε ι ρ α μ α τ ι κ ῆ, ὑγιῆ, ὑγιεινὴ, ὑ γ ι α ί ν ο υ σ α φ ι λ ο σ ο σ ο φ ί α, οἱ συντηρητικοὶ καὶ μαζί τους ἡ ἐπίσημη Ἐκκλησία (ποὺ ἔπαψε πιά νὰ εἶναι φιλελεύθερη καὶ ἀπὸ φόβο περνάει ὀριστικὰ στὴν ἀντίδραση) νομίζουν ὅτι μπορεῖ νὰ ἐκτρέψει τοὺς νέους ἀπὸ τὴν πίστη τῶν πατέρων τους. «Ὁ ὅρος φ ι λ ο σ ο φ ί α, ἀγαπητὸς στὴν παλαιότερη Γραμματεία μας, τὴ θρησκευόμενη, ἀρχίζει νὰ παίρνει ἓνα περιεχόμενο διαφορετικὸ καὶ νὰ γίνεται ἀποκρουστικὸς. Τὰ λογοπαίγνια, παλαιὰ ἢ καινούργια, εἶναι πρόχειρο ὄπλο: ξυλοσοφία, φιλοσοφία κ.τ.λ. Μὰ οἱ φυσικοὶ, ὅπως τοὺς λένε, ἢ οἱ φιλόσοφοι δὲ ρίχνουν εὐκολὰ τὰ ὄπλα: ἔχουν πίσω τους τοὺς Φαναριῶτες, ποὺ λαχταροῦν γιὰ τὸν διαφωτισμὸ τοῦ Γένους, καὶ τὴ φωτισμένη μερίδα τοῦ Γένους, ποὺ ὅσο πάει πληθαίνει κι' ὅσο πάει ἔχει προέλευση πιὸ ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία: μὴ ἐνοχλήτε τοὺς φιλοσόφους, διότι θέλετε καταισχυνοῦν, φωνάζει ὁ Μουρούζης μέσα στὸ Πατριαρχεῖο, στὰ 1810. Ἡ ἐπίθεση γίνεται πιὸ ἄμεση: ἡ φιλοσοφία θὰ μᾶς ἀπαλλάξει ἀπὸ τὴ δεισιδαιμονία. . . Ἐνας δάσκαλος στὸν Τύρναβο, οἰκονόμος τῆς ἐκκλησίας, ὁ Ἰωάννης Πέζαρος, ὅταν ἄκουσε ὅτι ὁ Σέργιος Μακράϊος ἀναίρεσε τὸ σύστημα τοῦ Κοπερνίκου, εἶπε μὲ γέλια: ὦ! ἀκόμη εἴμεθα νήπιοι καὶ ψοφοδεεῖς»¹⁹. Παράλληλα πρὸς τὴν ἀνάπτυξη τῆς πειραματικῆς ἐπιστῆμης καὶ δύο ἀκόμη ρεύματα ἰδεῶν ἔρχονται ν' ἀνανεώσουν τὴ νεοελληνικὴ σκέψη, στὰ χρόνια ποὺ μελετοῦμε: τὸ πρῶτο εἶναι ἡ κριτικὴ φιλοσοφία τοῦ Immanuel Kant ποὺ ἀνατρέπει τὸ δογματισμὸ τῆς σχολῆς Leibniz - Wolff, καὶ δεύτερο τὸ δημοκρατικὸ, φιλελεύθερο πνεῦμα ποὺ πνέει ἀπὸ τὴ Γαλλία μὲ τοὺς Ἐγκυκλοπαιδικούς καὶ ἀπλώνεται στὴν Εὐρώπη μαζί μὲ τίς ἰδέες ποὺ ἀκτινοβολεῖ ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση. Ὅλων αὐτῶν τῶν διασταυρωνόμενων (πρὸς τὸ τέλος τοῦ 18ου καὶ τίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰῶνα) ρευμάτων μποροῦμε νὰ σημειώσουμε ἀπηχήσεις καὶ ἐκπροσώπους μέσα στὴ χρονικὴ ἐνότητα ποὺ ἐξετάζουμε ἐδῶ. Τὴν ἀνακαίνιση τῆς παιδείας καὶ στὸ περιεχόμενο καὶ στὴ μορφή (πρότυπό του ἔχει τίς ἰδέες ποὺ ὑποστηρίζει γιὰ τὴν ἐκπαίδευση τῶν νέων ὁ John Locke) ἀντιπροσωπεύει ὁ Ἰώσηπος Μοισιόδαξ. Τὰ Μαθηματικά καὶ τὴ Φυσικὴ Ἐπιστῆμη ἐξαίρετα θεραπεύει μὲ τὸ διδαχτικὸ καὶ συγγραφικὸ του ἔργο Βενιαμὴν ὁ Λέσβιος. Ὁπαδὸς τοῦ Kant καὶ τῆς κριτικῆς φιλοσοφίας εἶναι ὁ Ἀθανάσιος Ψαλίδας. Στὸν Ἀδαμάντιο Κοραῆ καὶ στὸ

συγγραφέα τῆς «Ἑλληνικῆς Νομαρχίας» καθρεφτίζεται τὸ δημοκρατικὸ καὶ φιλελεύθερο πνεῦμα τῶν Γάλλων Ἐγκυκλοπαιδικῶν καὶ τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης. Ἐὰν θελήσομε νὰ ἱεραρχήσομε καὶ ἐδῶ τὶς ἐπιδόσεις, πρέπει νὰ εἰποῦμε ὅτι τὴν ἐποχὴ εἰσάγει μὲ τὴ φωτισμένη του σκέψη ὁ Δημήτριος Καταρτζῆς ἢ Φωτιάδης· ὁλόκληρη ὅμως ἡ ἐνότητα ποῦ μᾶς ἀπασχολεῖ ἀποκορυφώνεται στὴν προσωπικότητα καὶ τὸ ἔργο τοῦ Ἀδαμάντιου Κοραῆ.

Ὁ Δημήτριος Καταρτζῆς ἢ Φωτιάδης (1720 - 1725 ἕως 1807), Φαναριώτης ἄρχοντας, μὲ πλούσια μόρφωση καὶ ἦθος σοβαρό, ὑπῆρξε ἕνας σοφὸς νομοδιδάσκαλος ποῦ τιμήθηκε μὲ μεγάλα ἀξιώματα ἀπὸ τοὺς ἡγεμόνες τῆς Βλαχιᾶς, καὶ ἄνθρωπος πνευματικὸς ποῦ ἀπόκτησε μεγάλη φήμη στοὺς μορφωμένους κύκλους τοῦ Γένους. Κοντὰ στὰ ἄλλα ἀνήκει στοὺς μεγάλους προδρόμους τοῦ δημοτικισμοῦ, γιατί ὄχι μόνο εἶδε καὶ τό- νισε τὴ σημασία τῆς «φυσικῆς» γλώσσας τοῦ λαοῦ γιὰ τὸ φωτισμὸ τοῦ Ἔθνους, ἀλλὰ προσπάθησε νὰ συντάξει καὶ τὴ γραμματικὴ τῆς. Μὲ ὅλο ποῦ ἔχει βαθιὰ ἐπηρεαστεῖ ἀπὸ τὸ πνεῦμα τοῦ (γαλλικοῦ κυρίως) Διαφωτισμοῦ, ὁ Καταρτζῆς (ἀπὸ χαραχτήρα, κοινωνικὴ τοποθέτηση καὶ ἀγωγή) δὲν ἀφήνεται στὸ ρεῦμα τῶν νέων ἰδεῶν, ἀλλὰ μὲ ἀρκετὴ συντηρητικὴ ἐξακο- λουθεῖ νὰ μένει σταθερὸς στὴν παράδοση. Νὰ τὴν ἀνακαινίσει θὰ ἐπιθυ- μοῦσε, ὄχι νὰ τὴν ἀνατρέψει. Εἶναι ἕνας «φωτισμένος» καὶ «προοδευτικὸς», ὄχι ἐπαναστάτης. Τὴ φιλοσοφία ἐγκωμιάζει ποῦ φωτίζει τὸ νοῦ, σώζει ἀπὸ τὴν ἀμάθεια καὶ ὁδηγεῖ στὴν πρόοδο. Ἀλλὰ τὴ θέλει ἐναρμονισμένη, ἀδελ- φωμένη μὲ τὴ θρησκευτικὴ πίστη (τὸ σεβασμὸ τοῦ ὑπὲρ λόγον), καὶ ἂν στη- λιτεῦει τὴ δεισιδαιμονία ποῦ τυφλώνει καὶ ἐκβαρβαρώνει τοὺς ἀνθρώπους, ἐξίσου ἀποκρούει ὡς μωρία καὶ βλασφημία τὴν ἀθεΐα καὶ ἐπαινεῖ τὴν ἀλη- θινὴ εὐλάβεια. Ἔτσι δίνει τὴν ἐντύπωση ὅτι κρατεῖ τὴν ἰσορροπία ὄχι ἀπὸ δειλία, ἀλλὰ ἀπὸ φρόνηση, ὡς ἐραστὴς τῆς πατροπαράδοτης μεσότητος, τοῦ ἑλληνικοῦ μέτρου. Ἐχει πραγματικὰ κάτι τὸ κλασικὸ (τὸ καθαρὸ, τὸ λιτὸ καὶ τὸ μετρημένο) τόσο στὸ ἦθος ὅσο καὶ στὸ ὕφος αὐτοῦ ὁ ἀξιόλογος λόγιος ποῦ τὰ γραπτὰ του τὰ χαρακτηρίζει ἐμβρίθεια, εὐγένεια καὶ σοβαρό- τητα. Βέβαια οὔτε πρωτότυπες εἶναι οἱ ἰδέες του (οἱ Γάλλοι Ἐγκυκλοπαιδι- κοὶ εἶναι κατὰ κύριο λόγο οἱ πηγές τῆς πολυγλωσσίας του), οὔτε οἱ πραγματεῖες του ἔχουν αὐστηρὰ φιλοσοφικὴ ἢ ἐπιστημονικὴ σπουδαιότητα. Πολλές ὅμως ἀπὸ τὶς σελίδες του (καὶ ἰδίως τὸ Ἐγκώμιον) [. . .] διαβάζονται μὲ ἐνδιαφέρον καὶ ὠφέλεια, γιατί πέρα ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ σημασία τους, διακρί- νονται γιὰ τὴ σοφὴ σύνθεση καὶ τὴ διαλεχτικὴ τους δεξιοτεχνία.

Ὁ Ἰώσηπος Μοισιόδαξ (1730 - 35 ἕως 1800) βασανίστηκε πολὺ στὴ ζωὴ του. Τὸ ἐπίθετο «μοισιὸ-δάξ» δείχνει τὴν καταγωγή του (ὁ Κοδρι- κάς λέγει ὅτι δὲν γεννήθηκε ἀπὸ Ἕλληνας γονεῖς). Φτωχὸς, ἀλλὰ διψασμέ- νος γιὰ παιδεία, ταξίδεψε μέσα καὶ ἔξω ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα γιὰ νὰ μορφωθεῖ. Τὸ 1765 ὁ ἡγεμόνας τῆς Βλαχιᾶς Γκίκας τοῦ ἀναθέτει (ὕστερ' ἀπὸ τὴν ἀπο- χώρηση τοῦ Θεοτόκη) τὴ διεύθυνση τῆς Λύθθεντικῆς Σχολῆς στὸ Ἰάσι. Στὴ σχολὴ ὁ Μοισιόδαξ, φορέας τοῦ νέου πνεύματος καὶ φωτισμένος ἄν-

θρωπος, εἰσάγει μερικὲς πολὺ σημαντικὲς καινοτομίες· πρῶτα διδάσκει στὴν ἀπλή γλώσσα, γιὰ νὰ γίνεται ἀντιληπτός ἀπὸ τοὺς μαθητές του· στὰ ἀρχαῖα Ἑλληνικὰ ἀποκλείει τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς συγγραφεῖς καὶ βάζει τοὺς μαθητές του νὰ μεταφράζουν ἀπλὰ καὶ νὰ ἀναλύουν τὸ περιεχόμενο τῶν κλασικῶν κειμένων· καὶ τὸ σπουδαιότερο, ἀρχίζει τὴ διδασκαλία τῆς φιλοσοφίας ὄχι μὲ τὴ Λογικὴ, ἀλλὰ μὲ τὰ Μαθηματικά. Αὐτὸς ὁ τελευταῖος νεωτερισμὸς ἐξοργίζει τοὺς «γραμματικούς» καὶ αὐτοὶ μὲ τὶς ἐπιθέσεις καὶ τὶς ραδιουργίες τους τοῦ κάνουν τὴ ζωὴ ἀβίωτη. Ὁ Ἰώσηπος ἀγωνίζεται, ἀλλὰ στὸ τέλος ὑποκύπτει, γιὰτὶ προσβάλλεται ἀπὸ φυματίωση. Τὸ 1777 παραιτεῖται ὀριστικὰ ἀπὸ τὴ θέση του: «Ἐζήτησα τὴν βουλήν τῶν εὕρισκομένων ἰατρῶν κατὰ τότε ἐν τῷ Ἰασίῳ, καὶ πάντες μοὶ εἶπον, ὅτι τὸ πάθος μου ἦτον ἀρχὴ φθίσεως καὶ ὅτι, ἂν θέλω ὑπόληψιν, ἀνάγκη νὰ ἀποθάνω φθισιδῶν ἐν τῷ σχολείῳ, καὶ ἂν θέλω ζωὴν, ἀνάγκη νὰ παραιτηθῶ τὸ σχολεῖον. Ἐγὼ τῶν δύο κακῶν προκειμένων προέκρινον τὸ μετριώτερον καὶ παρητήθην τὸ σχολεῖον»²⁰. Πικραμένος ἐγκαταλείπει τὴν πατρίδα καὶ πηγαίνει στὴ Βενετία, στὴν Τεργέστη, στὴ Βιέννη. Μόνη χαρὰ καὶ ἀπασχόληση ἕως τὸ θάνατό του (1800) τοῦ μένει ἡ συγγραφὴ. Μεταφράζει καὶ τυπώνει γαλλικὰ Ἰσοκράτη· δημοσιεύει τὴν πραγματεία του «Περὶ παίδων ἀγωγῆς ἢ Παιδαγωγία», τὴν «Ἀπολογία» του καὶ τέλος μιὰ «Θεωρία τῆς Γεωγραφίας». — Ὅ,τι θαυμάζομε στὸ Μοισιόδακα εἶναι ἡ πίστις του στὴ δύναμις τῆς ἐπιστήμης καὶ ἡ προσπάθειά του νὰ ἀναμορφωθεῖ μὲ νέο πνεῦμα ὁ τρόπος τῆς ἀγωγῆς. Ὑπῆρξε ἕνας ριζοσπάστης δάσκαλος καὶ ἕνας φωτισμένος παιδαγωγός, ὁ πρῶτος ποὺ σκέφτηκε τὰ παιδαγωγικὰ προβλήματα καὶ τὴ σημασία τους. Ὅταν μιλοῦσε ἢ ἔγραφε γιὰ τὰ εὐεργετικὰ ἀποτελέσματα ποὺ θὰ ἔχει στὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων, τὴν ἀτομικὴ καὶ τὴ συλλογικὴ, ἡ γνώσις καὶ ἡ καλλιέργεια τῆς ἀληθινῆς, τῆς «ὑγιοῦς» φιλοσοφίας, τὸ κήρυγμά του ἔχει κάτι τὸ προφητικόν, θερμαίνεται ἀπὸ πάθος: «Ἡ ἀπάτη γεννᾷ τὴν δεισιδαιμονίαν ἐκείνην τὴν ὀλεθριωτάτην Ἐριννῶν, ἣτις ἐξαγριοῖ τὰ Ἕθνη καὶ ἀποκαθιστᾷ ἐνίοτε τὰς πόλεις κοιμητήρια. Γεννᾷ αὐτὴν τὴν πολεμοπανήγυριν τῶν προλήψεων, τῶν ἀντιλογιῶν. . . Γεννᾷ τὴν ἀκαταστασίαν τοῦ νοός, τὴν ἀνωμαλίαν τοῦ βίου, τὴν δυσκολίαν τῆς πολιτείας, τὴν τραχύτητα τῶν ἠθῶν. Γεννᾷ τὸ τελευταῖον αὐτὴν τὴν τρομερὰν κακοδαιμονίαν, ἣτις καταμαστίζει κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἦττον πᾶσαν ἀπλῶς τὴν ἐπιφάνειαν τῆς Γῆς. . . Ἐκαστος αἰσθάνεται τὴν χρεῖαν ἐνὸς εὐγνώμονος, ἐνὸς ἀποχρῶντος ὀδηγοῦ, ὅστις νὰ ποδηγετῇ αὐτὸν παρὰ τὰς φυσικὰς ἀληθείας, ὅστις νὰ ὑποβάλλῃ αὐτῷ τὸ ἐπίπεδον τοῦλάχιστον μιᾶς πολιτείας εὐλόγου, εὐσταθοῦς. Καὶ ἄς γνωρίσωμεν ἐνταῦθα χάριν τῇ ἀνάγκῃ, ἣτις, εὐρέτις παντὸς καλοῦ ἀνθρώπου ἄλλου, ὁψέποτε, ναί, πλὴν τὸ τελευταῖον εὐρῆκεν ἡμῖν καὶ αὐτὸν τὸν ὀδηγόν. . . Αὐτὸς ὁ ἀπαραίτητος, ὁ ἀπλανὴς ὀδηγός τὸ λοιπὸν εἶναι ἡ Ὑγιὴς Φιλοσοφία: ἐκείνη, λέγω, τῇ δυνάμει τῆς καλλιέργειας τῆς ὁποίας ἀπεκατεστάθη τὸ τελευταῖον ἡ Εὐρώπη ἀπὸ τόπου δυστυχοῦς, τόπου ἀμαθοῦς, τόπου ἀκαλλοῦς, ὁποῖος ἦτον οὔτε πρὸ πολλοῦ, τὸ εὐδαιμονέστερον,

τὸ περικαλλέστερον, τὸ πλεόν σεσοφισμένον κλίμα ἀπὸ πάσης ἀπλῶς τῆς καθ' ἡμᾶς Οἰκουμένης»²¹. Μέρος, ἐννοεῖται, αὐτῆς τῆς «ὑγιοῦς φιλοσοφίας» κοντὰ στήν Ἠθική, τὴ Μεταφυσική καὶ τὴ Λογικοκριτική, εἶναι ἡ Φυσική καὶ ἡ Μαθηματική. Γιά τὴ Φυσική τὸ ἐγκώμιο τοῦ Ἰωσήπου ὑψώνεται σὲ τόνο σχεδὸν λυρικό. [. . .]

Ὅσο γιὰ τὴν ἀξία τῆς περίφημης «Παιδαγωγίας» τοῦ Ἰωσήπου, δὲν εἶναι βέβαια δυνατόν νὰ τὴ θεωρήσομε «λαμπρὸν παιδαγωγικὸν δημιούργημα»²², ὅπως ἴσως φαίνεται στὸ πρῶτο τῆς ἀντίκρισμα, μιὰ καὶ ἡ ἔρευνα ἔχει διαπιστώσει τὴ στενή, στενότατη ἐξάρτησή της ἀπὸ τὶς παιδαγωγικὲς ιδέες τοῦ John Locke²³ ποὺ ὁ Μοισιόδαξ τὶς γνώρισε εἴτε ἀπ' εὐθείας ἀπὸ τὸ πολύκροτο σύγγραμμα τοῦ Locke²⁴, εἴτε ἀπὸ τὰ ἔργα τῶν πολλῶν ἐκεῖνα τὰ χρόνια ὁπαδῶν του. Ἐντούτοις τὸ γεγονὸς ὅτι ὄχι μόνο στήν πράξη δοκίμασε ν' ἀκολουθήσει προοδευτικὲς διδαχτικὲς ιδέες, ἀλλὰ καὶ θεωρητικὰ προσπάθησε (μὲ δάνεια ἔστω, κατὰ μέγα μέρος) νὰ θεμελιώσῃ ἓνα σύστημα ἀγωγῆς, ποὺ πολλὰ στοιχεῖα του καὶ σήμερ' ἀκόμη θὰ τὰ υἰοθετοῦσε ἓνας φωτισμένος παιδαγωγός, ἀρκεῖ γιὰ νὰ βεβαιώσῃ τὴν ἀξία τοῦ ἔργου του, ἀξία ποὺ ὁμόθυμα τοῦ ἀναγνώρισαν ὅλοι οἱ μεταγενέστεροι προοδευτικοὶ λόγιοι τοῦ Ἑθνους.

Ὁ Ἀθανάσιος Ψαλίδας (1767 - 1829) δὲ βασανίστηκε στὴ ζωὴ του, ὅπως ὁ Μοισιόδαξ, ἀλλὰ ἔγινε κι' αὐτὸς στόχος ἐπιθέσεων γιὰ τὶς προοδευτικὲς του ιδέες. Ἐξῆσε καὶ πέθανε δάσκαλος. Ἀφότου ἕστερ' ἀπὸ γόνιμα χρόνια μελέτης καὶ σπουδῶν, στὴ Ρωσία (1785 - 1787) καὶ στὴ Βιέννη (1787 - 1795), γύρισε πίσω στὴν πατρίδα του, τὰ Γιάννινα, κύριος σκοπὸς τῆς ζωῆς του γίνεται ἡ διδασκαλία. Ἰδρύει καὶ ὀργανώνει μιὰ δική του σχολή, τὴν Καπλαναία, ποὺ γρήγορα ἀπόχτησε μεγάλη φήμη γιὰ τὴν περιοπὴ τῶν μαθημάτων καὶ τὶς ἐπιδόσεις τῶν μαθητῶν της. Ἐπὶ 25 χρόνια (1796 - 1820) εἶναι ὁ φημισμένος δάσκαλος καὶ ἡ ψυχὴ αὐτῆς τῆς σχολῆς. Ἐπειδὴ ὅμως ἔχει νεωτερικὲς ἀντιλήψεις καὶ γιὰ τὰ θέματα καὶ γιὰ τὸν τρόπο καὶ τὴ γλώσσα τῆς διδασκαλίας, οἱ ὑπερσυντηρητικοὶ δάσκαλοι τῆς Μπαλαναίας Σχολῆς μὲ ἀρχηγὸ τὸν Κοσμᾶ Μπαλάνο τὸν χαρακτηρίζουν ἄθεο καὶ βολταριστὴ, τὸν συκοφαντοῦν ὅπως μποροῦν καὶ τὸν καταγγέλλουν στὸν Ἀλῆ Πασᾶ ὡς ἀχρεῖο καὶ ἐπικίνδυνο. Ὁ Ψαλίδας ἀγωνίστηκε σκληρά, γιὰ ν' ἀποσείσει τὶς συκοφαντίες καὶ νὰ κρατηθεῖ. Ἡ ἀνώτερη κοινωνικὴ του θέση, οἱ στενὲς σχέσεις του μὲ τὴν αὐλὴ τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ, τὸ δξύ, ζωηρὸ του πνεῦμα καὶ ἡ πλούσια μόρφωσή του τὸν βοήθησαν καὶ κατόρθωσε νὰ ὑπερισχύσει ἀπὸ τοὺς ἀντιπάλους του. Ὅμως παρὰ τὴ μεγάλη του φήμη, ὅταν ἀπὸ τὰ πολεμικὰ γεγονότα ἀναγκάστηκε νὰ ἐγκαταλείψῃ τὴν Ἠπειρο καὶ νὰ καταφύγῃ στὴν Κέρκυρα (1822), θέση δὲν τοῦ προσφέρεται στὴν Ἰόνιο Ἀκαδημία ποὺ ἰδρύθηκε τὰ χρόνια ἐκεῖνα (1823). Μαθητὲς του διορίζονται καθηγητὲς, αὐτὸς ὄχι — ἴσως γιὰ τὶς πολὺ φιλελεύθερες ιδέες καὶ τὴν κοφτερὴ του γλώσσα. Καὶ ὁ «Ἀρχιδιδάσκαλος», ὅπως τὸν ἔλεγε ὁ φί-

λος του Βηλαρᾶς, ἀναγκάζεται νὰ δεχτεῖ τὴ διεύθυνση μιᾶς μέσης σχολῆς στὴ Λευκάδα· ἐκεῖ πέθανε παραγκωνισμένος.

Τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς συγγραφικῆς παραγωγῆς τοῦ Ψαλίδα εἶναι βιβλία προορισμένα γιὰ τὴ διδασκαλία, ποὺ μένουν ἀκόμη ἀνέκδοτα. Ἀπὸ τοὺς τίτλους τῶν βιβλίων αὐτῶν καὶ ἀπὸ τὰ μαθήματα ποὺ ὁ ἴδιος δίδασκε στὴ σχολή του ἐπὶ μακρὰ σειρὰ ἐτῶν, καταλαβαίνομε τὸ πνεῦμα ποὺ τὸν ψύχωνε καὶ τὶς ιδέες του. Ἀπὸ τὰ συγγράμματα ποὺ ὁ ἴδιος ἀναγγέλλει τὸ 1795 ὅτι τὰ ἔχει ἔτοιμα γιὰ τύπωμα, τὸ ἓνα τιτλοφορεῖται «Πειραματικὴ Φυσικὴ κατὰ τοὺς νεωτέρους φυσικοὺς καὶ χημικοὺς», τὸ ἄλλο «Δίκαιον τῆς Φύσεως» (ὁ τίτλος θυμίζει τὴν κίνηση τοῦ *droit naturel*). Ὁ ἴδιος μεταφράζει καὶ τυπώνει στὴ Βιέννη τὴ μεγάλη Ἀριθμητικὴ τοῦ Metzburg καὶ ἐκτὸς ἀπὸ τὰ Μαθηματικὰ στὰ Γιάννινα διδάσκει τὴ Φυσικὴ καὶ τὴ Χημεία μὲ ὄργανα καὶ συσκευές. (Γιὰ νὰ ἀναιρέσει μάλιστα τὶς κακόβουλες σπερμιολογίες τῶν φανατικῶν ἐχθρῶν του, ὅτι στὴ σχολή του ἔχει *σατανικὲς* συσκευές καὶ ὄργανα *μυστηριώδη*, κάνει στὸ κοινὸ πολλὰ πειράματα μπροστὰ στὸν Ἄλῃ Πασᾶ καὶ στοὺς γιούς του). Ἐνας ἀπὸ τοὺς βιογράφους τοῦ Ψαλίδα, ὁ Κρίνος²⁵, ἀναφέρει (ἀπὸ πληροφορίες τοῦ Χριστόφορου Φιλητᾶ, μαθητῆ τοῦ Ψαλίδα) τὰ μαθήματα ποὺ δίδασκε στὴ σχολή του. Εἶναι: 1) Στοιχεῖα Φιλοσοφίας κατὰ τοὺς νεωτέρους μεταφυσικοὺς τῆς Εὐρώπης Λώκιον, Κάντ κ.τ.λ. 2) Στοιχεῖα Μαθηματικὰ τοῦ διδασκάλου τῆς Μαθηματικῆς ἐν Βιέννῃ Μετζβούργου. 3) Φυσικὴ Πειραματικὴ τοῦ Χορβέτη, διδασκάλου εἰς τὸ Γενικὸν Σχολεῖον τῆς Πέστης. 4) Γεωγραφία μαθηματικὴ καὶ πολιτικὴ ἐρανισμένη ἀπὸ τοὺς καλυτέρους νεωτέρους Γεωγράφους. 5) Λατινικά. Ἀνήκει λοιπὸν καὶ ὁ Ψαλίδας στὸν κύκλο τῶν πρωτοπόρων δασκάλων τῆς ἐποχῆς του ποὺ θέλουν τὴ μόρφωση οὐσιαστικὴ, σταθερὰ προσανατολισμένη πρὸς τὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες τοῦ καιροῦ, καὶ τὴ διδασκαλία καθὼς καὶ τὴ συγγραφή νὰ γίνεται στὴν ἀπλή γλώσσα. Εἶναι κι' αὐτὸς ἐχθρὸς τῆς «Γραμματικῆς», τῆς σχολαστικῆς δηλαδὴ προσήλωσης στοὺς νεκροὺς τύπους, ποὺ σκοτώνει τὸ πνεῦμα καὶ στεγνώνει τὴν ψυχὴ. Γιὰ τοῦτο, πρὶν ἀκόμα ἐπιστρέψει στὴν πατρίδα, ἐπικρίνει τοὺς δασκάλους ποὺ μὲ τέττα πνευματοκτόνο παιδεῖα ἐμποδίζουν τὸ Γένος νὰ προκόψει: «Ὅλοι σχεδὸν οἱ διδάσκαλοι τοῦ Γένους μας» γράφει «εἶναι διδασκαλάκια, τὰ ὁποῖα, ἢτοι μεταφράζοντα καμμίαν γραμματικίτζαν ἢ διδάσκοντα τὸ τύπτω καὶ τὸ ἐκ τρίτου καὶ ἐκ τετάρτου τοῦ Γαζῆ ἢ συγγράφοντα τρεῖς - τέσσαρας στίχους ποιητικοὺς, νομίζουν ὅτι ἔκαμαν μεγάλον τι εἰς τὸ κοινόν»²⁶. Καὶ μὲ βαθιὰ συγκίνηση κάνει ἐκκλήση στοὺς πατριῶτες νὰ ἀναβλέψουν καὶ νὰ συγχρονιστοῦν: «Λοιπὸν, ἀδελφοί μου ὁμογενεῖς! ἐξυπνήσατε μίαν φορὰν ἀπὸ τὸν βαθὺν αὐτὸν ὕπνον καὶ πολυχρόνιον· ἀνοίξατε τοὺς ὀφθαλμοὺς σας καὶ ἴδετε τὸ λαμπρὸν φῶς τοῦ Ἡλίου. . . μιμηθῆτε τοὺς Εὐρωπαίους, τὰ πεπολιτισμένα καὶ λελαμπρυσμένα γένη. . .»²⁷.

Τὸ ἔργο μὲ τὸ ὁποῖο δικαιοματικὰ ὁ Ψαλίδας παίρνει θέση μέσα στὴ νέα φιλοσοφικὴ μας γραμματεία, εἶναι ἡ «Ἀληθὴς Εὐδαιμονία, ἢτοι βάσις πά-

σης θρησκείας». Το βιβλίο τούτο πού τὸ ἔγραψε νεώτατος, σὲ ἡλικία 24 ἐτῶν, καὶ τὸ μετάφρασε ὁ ἴδιος λατινικά. (Σκόπευε νὰ τὸ ἀναπτύξει σὲ 3 τόμους· ἀλλὰ μόνον ὁ πρῶτος εἶδε τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας, στὴ Βιέννη τὸ 1791· οἱ ἄλλοι φαίνεται ὅτι μόνο σχεδιάστηκαν μέσα στὸ νοῦ τοῦ φιλόδοξου νέου, ἀλλὰ δὲ γράφτηκαν ποτέ). Ἦδη ὁ τίτλος τοῦ ἔργου γεννᾷ πολλές σκέψεις. «Τὴν ἐκδήλωση τῶν νέων ἠθικῶν τάσεων» γράφει γιὰ τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς «θὰ τὴν βροῦμε στὴ νέα ἢ πιδὸ συχνὴ χρῆση ἄλλων ὄρων, καθὼς εἶναι ἡ Εὐδαιμονία καὶ ἡ Ἀρετή. Ὁ ἠθικὸς ὄρος εὐδαιμονία πού ἀπαντᾷ κανονικὰ στὴν παλαιότερη ἀλληλογραφία, ἔρχεται ν' ἀντικαταστήσει τώρα τὴν παλαιότερη ἐσχατολογικὴ ἔρευνα τῆς μακαριότητος, ὁ ἄνθρωπος δηλαδή δὲν ἐπιδιώκει πλέον νὰ ἐξασφαλίσει τὰ μετὰ θάνατον ἀγαθὰ πού ὑπόσχεται ἡ θρησκεία, ἀλλὰ ζητεῖ τὴν εὐδαιμονία, δηλαδή τὴν εὐτυχία πού μπορεῖ νὰ προσφέρει ἡ ἐπίγεια ζωὴ. Χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι στὸ διάστημα πού μᾶς ἐνδιαφέρει, καὶ λίγο ἀργότερα, τρία βιβλία πολὺ διαφορετικοῦ περιεχομένου παρουσιάζονται, πού ἔχουν καὶ τὰ τρία στὸν τίτλο τους καινούργια ἐπαγγελία, τὴν ἐξασφάλιση τῆς εὐδαιμονίας. Ὁ Ψαλίδας στὰ 1791 μᾶς δίνει ἔργο μὲ τίτλο: Ἀληθοῦς εὐδαιμονία. Γι' αὐτὸν ἡ ἀληθοῦς εὐδαιμονία συνίσταται στὴν ἀταραξία καὶ τὴ γαλήνη τοῦ πνεύματος. Ἀλλοῦ μᾶς λέει ὅτι ἡ ἀληθοῦς εὐδαιμονία στέκεται στὴν «ἡσυχίαν εἰς τὸν νοῦν καὶ εὐρωστίαν εἰς τὸ σῶμα»· ἰδέα καινούργια, πρωτότυπη καὶ ἀνατρεπτικὴ»²⁸.— Τοῦ ἔργου τούτου τὸ πρόγραμμα καὶ τὸ σκοπὸ ὁ ἴδιος ὁ Ψαλίδας τὸν ἐξηγεῖ στὸν πρόλογο τοῦ βιβλίου: «. . .Εἰς τὸ παρὸν βιβλιάριον²⁹ ἠθέλησα νὰ δείξω βεβαίους ἐκείνας τὰς ἀρχάς, αἵτινες ὑπὸ πολλῶν ἀμφιβάλονται καὶ ὁποῦ ὡς δόξαι καὶ φαντασίαι παρομοίων αὐτοῖς ἀνθρώπων νομίζονται· αὗται δὲ αἱ ἀρχαὶ εἶναι ἡ ὑπαρξίς τοῦ Θεοῦ, ἡ ἀθανασία τῆς ψυχῆς, ἡ μετὰ θάνατον ἀντίδοσις καὶ τέλος ἡ ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου. . . Ἡ βέβαιος καὶ ἀναμφίβολος τῶν τεσσάρων τούτων ἀρχῶν γνῶσις πρὸς τὴν τοῦ ἀνθρώπου φυσικὴν καὶ ὑπὲρ φύσιν εὐδαιμονίαν ἀναγκαίως ἀπαιτεῖται». Ὁλόκληρο τὸ βιβλίο εἶναι μιὰ διεξοδικὴ καὶ ὀξύτατη κριτικὴ πού τείνει ν' ἀποδείξει ὅτι σ' αὐτὲς τὶς τέσσερις βασικὲς ἀλήθειες (ὑπαρξίς τοῦ Θεοῦ, ἀθανασία τῆς ψυχῆς, μετὰ θάνατον ἀντίδοσις καὶ ἠθικὴ ἐλευθερία) μὲ καμιάν ἀπὸ τὶς δυνάμεις τῆς (αἴσθησις, φαντασία, ὀρθὸ λόγος) δὲ μπορεῖ νὰ φτάσει ἡ θεωρητικὴ συνείδησις τοῦ ἀνθρώπου· ἐπομένως οἱ ἰδέες αὐτὲς πρέπει νὰ θεωρηθοῦν ἀρχὲς πού δόθηκαν στὸν ἄνθρωπο μὲ τὴ θεία Ἀποκάλυψη. — Ἡ συγγένεια τῆς κριτικῆς τοῦ Ψαλίδας πρὸς τὴν Καντιανὴ κριτικὴ τῆς Κοσμολογίας, τῆς Ψυχολογίας καὶ τῆς ἠθικῆς τοῦ δογματικοῦ ρασιοναλισμοῦ εἶναι ὀλοφάνερη. Κατὰ μιὰ πληροφορία³⁰ ὁ Ἡπειρώτης λόγιος ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ Kant. Ἡ εἶδησις δὲν εἶναι ἀκριβής³¹. Θαυμαστὴς τοῦ μεγάλου φιλοσόφου τοῦ Königsberg ἦταν ὁ Ψαλίδας καὶ ἔχει πολὺ ἀπὸ κεῖνον ἐπηρεαστεῖ, στὸ νεανικὸ τουλάχιστο σύγγραμμά του³². Ὅπως ὁ Kant, ἔτσι καὶ αὐτὸς μὲ μακρὰ καὶ ἐξονυχιστικὴν ἀνάλυσις ἀνασκευάζει ὅλες τὶς ὑποτιθέμενες «λογικὲς» ἀποδείξεις

τῶν τέσσερων βασικῶν ἀληθειῶν. Ἐνῶ ὅμως ὁ Γερμανὸς σοφὸς προσπαθεῖ νὰ θεμελιώσῃ τὸ κύρος τους σὲ ἓνα αἵτημα τοῦ πρακτικοῦ Λόγου (προϋπόθεσις τῆς ἀρετῆς ἢ ἠθικῆ ἐλευθερίας ἢ ὑπαρξὴ τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ ἀθανασία τῆς ψυχῆς ἀναγκαία, γιὰ νὰ ὑφίσταται ἡ ἀπαιτούμενη ἀπὸ τὴν ἠθικὴ συνείδηση συνάφεια μεταξὺ ἀγαθοῦ καὶ εὐδαιμονίας ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος, κακοῦ καὶ τιμωρίας ἀπὸ τὸ ἄλλο), ὁ Ψαλίδας γιὰ νὰ ἐξηγήσῃ τὴ βεβαιότητα, ἀπὸ τὴν ὁποία συνοδεύονται αὐτὲς οἱ ἀλήθειες, πηγὴ τους νομίζει μιὰν αὐθεντία διαφορετικὴ ἀπὸ τὸ Λόγο, τὴ θεῖαν Ἀποκάλυψη: μόνος του ὁ ἄνθρωπος δὲ θὰ μπορούσε μὲ τὶς δυνάμεις νὰ ὑψωθεῖ ἕως αὐτῆς· ὁ Θεὸς τὶς ἀποκάλυψε στὸ πνεῦμα του [. . .] Ὑπάρχει τάχα μέσα στὸ ἔργο τοῦτο τοῦ Ψαλίδα (φανερὰ ἢ κρυφὰ) κάποιος τόνος σκεπτικισμοῦ, ὅπως ἔχει ἤδη ἀπὸ μερικοὺς παρατηρηθεῖ; Τὴν παρατήρησιν τὴν ἔκανε, πρῶτος ἴσως, ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς Henry Holland, πού ἐπισκέφτηκε τὴν Ἠπειρο στὰ 1812 - 1813 καὶ γνώρισε ἀπὸ κοντὰ τὸν Ψαλίδα: «Τὸ μόνον ἔργο μὲ τὸ ὄνομά του ἀνοικτὰ» γράφει ὁ Holland «εἶναι, ὅσο γνωρίζω, ἡ Ἀληθὴς Εὐδαιμονία, ἢ τοὶ βᾶσις πάσης θρησκείας, τοῦ ὁποίου τὸ κυριαρχοῦν γνώρισμα εἶναι ἓνας γενικὸς τόνος σκεπτικισμοῦ»³³. Ὡστόσο νομίζω ὅτι σκεπτικιστὴς ἀπὸ τὸ ἔργο του αὐτὸ δὲ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὁ Ψαλίδας³⁴. ἔκτος ἂν θεωρηθεῖ τόσο σκεπτικιστὴς, ὅσο καὶ ὁ Kant.

Ὁ Βενιαμὴν ὁ Λέσβιος (1762 - 1824) εἶναι ἐπίσης τύπος χαρακτηριστικὸς τοῦ ἐπιστήμονα καὶ δασκάλου τῆς ἑλληνικῆς ἐποχῆς τῶν Φώτων καὶ μιὰ ἀπὸ τὶς συμπαθέστερες μορφές τῶν προεπαναστατικῶν χρόνων. Νοῦς φωτεινός, λαμπρὰ παιδεῖα καὶ ἦθος θαυμαστό. Ἡ σταδιοδρομία καὶ ἡ διδαχτικὴ καὶ ἐθνικὴ του δράσις παρουσιάζουν τὰ τυπικὰ πιά γνωρίσματα πού τὰ εἶδαμε καὶ στὴ ζωὴ τῶν ἄλλων προοδευτικῶν δασκάλων τοῦ Γένους. Ταλέντο μαθηματικόν, μυαλὸ καμωμένο γιὰ τὴ θετικὴ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα καὶ γνώσις, σπουδάζει ἐπὶ χρόνια πολλὰ στὸ Παρίσι, παρακολουθεῖ ἐκεῖ ἀπὸ κοντὰ τὶς νέες ἐπιστημονικὲς καὶ πολιτικὲς ζυμώσεις, γυρίζει στὴν πατρίδα, δοξάζει μιὰ σχολὴ μὲ τὴ διδασκαλία του, δέχεται τὶς ἐπιθέσεις τῶν συντηρητικῶν, κατηγορεῖται γιὰ ἀθεΐα, παλεύει σκληρὰ πρὸς τὴ συκοφαντία, στὸ τέλος ἀφήνει πικραμένος τὴ διδαχτικὴ ἔδρα, γιὰ νὰ μπεῖ ὀλόψυχα στὸν Ἐθνικὸ Ἀγῶνα καὶ νὰ πεθάνει θεόφτωχος καὶ βασανισμένος μὲ τὸ ὄραμα μιᾶς ἐλεύθερης καὶ φωτισμένης Πατρίδας ὀλοζώντανο στὰ μάτια του. Ὁ Βενιαμὴν εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς κορυφαίους δασκάλους τῶν ἐπιστημονικῶν μαθημάτων τοῦ καιροῦ του. Σταθερὰ προσανατολισμένος πρὸς τὶς ἀρχές τῆς νέας εὐρωπαϊκῆς φιλοσοφίας (ἀκολουθεῖ κατὰ κύριο λόγο τὸν ἐμπειρισμὸ τοῦ John Locke), πιστεύει ὅτι μόνον τὸ πνεῦμα καὶ ἡ καλλιέργεια τῆς πειθαρχημένης καὶ θετικῆς μάθησις θὰ ὑψώσει τὸν ἄνθρωπο καὶ (εἰδικὰ γιὰ τὸν Ἑλληνισμὸ) θὰ ὀδηγήσῃ πάλι τὸ Ἔθνος στὸ δρόμο τοῦ φωτισμοῦ καὶ τῆς ἀληθινῆς προόδου. Μὲ τὴ γραμματικὴ, τὴ ρητορικὴ καὶ τὴν ποιητικὴ προκοπὴ δὲ γίνεται, ἀλλὰ μόνον ἡ ἀποτελμάτωση καὶ ἡ ἐκβαρβάρωση θὰ εἶναι

τὸ ἀποτέλεσμα. Ὁ νοῦς πρέπει νὰ ἀσκηθεῖ μὲ τῆς ἐπιστήμης τὴν αὐστηρὴν πειθαρχία, γιὰ νὰ διαλυθοῦν οἱ προλήψεις καὶ νὰ ἐμπεδωθεῖ τὸ ἦθος τοῦ ἀληθινοῦ ἀνθρωπισμοῦ. «Τὰ Μαθηματικά» γράφει στὸν πρόλογο τῆς «Ἀριθμητικῆς» τοῦ ὁ Βενιαμὶν «μόνα ἐκκληρώσαντο τὸ τοιοῦτον ὄνομα [δηλ. ὀνομάστηκαν ἀπὸ τὸν Ξενοκράτη Λαβαί Φιλοσοφίας], ἡ δὲ ρητορική, ποιητικὴ κ.τ.λ. εἶναι πρὸς στολισμὸν μόνον τοῦ ἀνθρώπου καί, τρόπον τινά, ἐπουσιώδεις μαθήσεις. Καθότι μόνα τὰ Μαθηματικά ἐκ τῶν ἀνθρωπίνων μαθήσεων ἢ γνώσεων ἀντισταθοῦνται μὲ τὸ βάρος ἢ ἔκτασιν τοῦ ὀνόματος ἐπιστημῶν. Ἐπειτα μόνα τὰ Μαθηματικά, καὶ οὔτε ἡ ρητορικὴ οὔτε ἡ ποιητικὴ οὔτε ἄλλο τι, μετὰ τῆς πείρας³⁵ ἄγουσι τὸ φῶς εἰς τὴν ἔρευναν τῶν μυστηρίων τῆς φύσεως. Ἀφαίρεσον τὰ Μαθηματικά ἀπὸ τῆς γῆς καὶ θέλεις ἰδῆ τὸν ἀνθρώπον ἐρπύζοντα ἐπὶ τῆς γῆς, χωρὶς νὰ δυνηθῆ νὰ ὑψωθῆ ἐπὶ τῆς γηϊνῆς ἐπιφανείας οὔτε νὰ ἐξέλθῃ ἐκ τῆς πατρίδος αὐτοῦ».

Γιὰ τὴν ἀξία τῶν μαθηματικῶν καὶ φυσικῶν ἐγχειριδίων τοῦ Βενιαμὶν δὲν ἔλειψαν οἱ ἀμφισβητήσεις (ὑποκινημένες ἀπὸ τοὺς ὑπερσυντηρητικοὺς ἀντιπάλους του), ὕστερα μάλιστα ἀπὸ τὴ ζωηρὴ ἐπίκριση ποὺ ἔκανε τῆς «Ἀριθμητικῆς» τοῦ ὁ Γεώργιος Γλαράκης στὸ περιοδικὸ «Λόγιος Ἑρμῆς»³⁶. Ἐνας ἀμερόληπτος ὅμως καὶ προσεχτικὸς ἀναγνώστης εἶναι ἀδύνατον νὰ μὴν ἀναγνωρίσει τὴ σημασία τῶν βιβλίων καὶ τὶς πολλαπλῆς ὠφέλειες ποὺ πρόσφεραν στὴν ἑλληνικὴ ἐκπαίδευση. Ὁ Βενιαμὶν, γράφει ἕνας σύγχρονος μελετητῆς, «ἀποφεύγει σκόπιμα τὶς αὐστηρῆς θεωρητικῆς ἀποδείξεις καὶ εἰσάγει τὸ μαθητὴ σὲ ὅλες τὶς μαθητικῆς ἔννοιες, καὶ τὶς συνθετώτερες ἀκόμα, ἐπαγωγικὰ μὲ ἀπλὰ παραδείγματα ἢ προβλήματα παρμένα ἀπὸ τὴν καθημερινὴν ζωὴ, προσαρμοσμένα στὴν πραγματικότητα τοπικὰ καὶ χρονικὰ. Ἐνδιαφέρεται νὰ κάμει τὴν κάθε πρόταση νοητὴ, κάποτε μὲ ἀναλυτικὸ, συχνότερα ὅμως μὲ συνθετικὸ ὑπολογισμό, ἀνεπτυγμένο τελείως ἐλεύθερα, ἔξω ἀπὸ τὰ καλούπια τοῦ «θεωρήματος». Ἡ κατανόηση ἔτσι μετουσιώνεται ἀπὸ τὸ μαθητὴ σιγὰ - σιγὰ σὲ γόνιμη γνώση καὶ τὸ μαθηματικὸ οἰκοδόμημα, εἴτε Ἀριθμητικὴ εἶναι εἴτε Γεωμετρία εἴτε Ἀλγεβρα, ἀνυψώνεται τέλος σὲ κατοικία, φτωχικὴ βέβαια καὶ ταπεινὴ, ἀλλὰ ἀρκετὰ εὐρύχωρη καὶ στέρεη, γιὰ νὰ χωρέσει τὸ μικρὸ νοικοκυριὸ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπιστήμης στὴν πρώτη της ἀνάπτυξη»³⁷. Καὶ γιὰ τὴ χειρόγραφη «Φυσικὴ» τοῦ ἐπίσης μὲ ἐπαίνους ἐκφράζονται οἱ εἰδικοὶ³⁸ [. . .].

Μαζὶ μὲ τὸν Βενιαμὶν πρέπει, μέσα στὴν ἐνότητα ποὺ μελετοῦμε, νὰ μνημονέψομε καὶ ἕνα ἄλλο δάσκαλο τῶν Ἐπιστημῶν καὶ τῆς νεώτερης Φιλοσοφίας, τὸ Στέφανο Δούγκα (γεννήθηκε στὰ τέλη τοῦ 18ου αἰῶνα καὶ πέθανε τὸ 1830). Στὶς ἰδέες καὶ στὴ μοῖρα μοιάζει πολὺ μὲ τὸ Μεθόδιο Ἀνθρακίτη. Γεννήθηκε στὸν Τύρναβο καὶ μαθήτευσε κοντὰ στὸν περιώνυμο δάσκαλο Ἰωάννη Πέζαρο. Νωρὶς ἔγινε κληρικὸς καὶ ταξίδεψε γιὰ ἀνώτερες σπουδῆς στὸ ἐξωτερικὸ. Σπούδασε στὶς γερμανικῆς πόλεις Halle, Göttingen καὶ Jena, ὅπου ἄκουσε καὶ τὸ φιλόσοφο Schelling, ἀπὸ τὸν ὁποῖο πολὺ ἐπη-

ρεάστηκε στις ιδέες του. Όταν γύρισε πίσω, έγινε διευθυντής της Πατριαρχικής Ἀκαδημίας στην Κωνσταντινούπολη και ἔπειτα καθηγητής τῆς φιλοσοφίας στο Λύκειο τοῦ Ἰασίου. Μιά προσπάθειά του εἶναι χαρακτηριστική: μὲ δικά του χρήματα προμηθεύτηκε ὄργανα Φυσικῆς, Χημείας καὶ Ἀστρονομίας ἀπὸ τὴν Εὐρώπη καὶ τὰ ἔστειλε στ' Ἀμπελάκια, ὅπου μαζί μὲ τὸ Χριστόπουλο, τὸν Κωνσταντᾶ καὶ τοὺς ἀδελφοὺς Καπετανάκη σκόπευε νὰ ιδρύσει πανεπιστήμιο. Τὸ σχέδιό του δὲν ἔφτασε σὲ ἀποτέλεσμα. Λέγεται ὅτι ὁ Δούγκας εἶχε γράψει πλήρες σύστημα Μαθηματικῶν, Φυσικῆ καὶ πραγματεία Αἰσθητικῆς καὶ Ἠθικῆς. Ἀλλὰ τὰ τετράδια τῆς χειρόγραφης Φυσικῆς του προκάλεσαν ἀντίδραση μὲ τὶς «νεωτερικὲς» ιδέες ποὺ περιείχαν καὶ ὁ ἴδιος ἀναγκάστηκε τὸ 1815 νὰ ὑποβάλει τὴ συγγραφή του στὴν κρίση τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου. Αὐτὸ τὴν καταδίκασε· ὁ Δούγκας δέχτηκε τὴν ἀπόφαση τῆς Μεγάλῃς Ἐκκλησίας καὶ ἀποκήρυξε γραπτὰ τὶς δοξασίες του. Τί ἐπρέσβευε; Ἀπὸ τὶς ἐπιστολὲς τοῦ κατηγόρου τοῦ Δωρόθεου Βουλησιᾶ μαθαίνομε ὅτι προσπαθοῦσε νὰ συνδυάσει τὴ νεώτερη Φυσικὴ μὲ τὴ Θεολογία, τὴ διαλεκτικὴ φιλοσοφία τοῦ Schelling μὲ τὴ χριστιανικὴ Δογματικὴ [. . .].

[Ἀπὸ τοὺς πιὸ σημαντικοὺς στοχαστὲς τῆς περιόδου τούτης εἶναι καὶ ὁ Ἄδ α μ ἄ ν τ ι ο ς Κ ο ρ α ῆ ς. Ὡστόσο εἶναι καὶ] φιλόσοφος ὁ Κοραῆς; Ἀσφαλῶς· μέσα καὶ στῶν νεοελλήνων φιλοσόφων τὴ χορεία μιὰ θέση δικαιωματικὰ ἀνήκει στὸ μεγάλο Χιώτη λόγιο. Ὅχι μόνο γιατί μιὰ ἀπὸ τὶς ἀγαπημένες ἐνασχολήσεις του στὴ Σμύρνη, ὕστερ' ἀπὸ τὴν πρώτη διαμονή του στὴν Εὐρώπη, ἦταν ἡ μελέτη τῶν φιλοσόφων τῶν πιὸ φημισμένων, τῶν «πρωτοπόρων» τῆς ἐποχῆς του, τοῦ Helvetius, τοῦ Hume καὶ τοῦ Voltaire· οὔτε γιατί τὸ ἐνδιαφέρον του στρεφότανε πάντοτε πρὸς τὰ κοινωνικὰ καὶ πολιτικὰ θέματα (τὸ 1802 δημοσίευσε μετάφραση τοῦ πολύκροτου ἔργου τοῦ Beccaria: «Περὶ ἀδικημάτων καὶ ποινῶν», καὶ ἀπὸ τοὺς Ἀρχαίους προτιμοῦσε στὶς ἐκδόσεις του τοὺς ἠθικοὺς καὶ πολιτικοὺς συγγραφεῖς). Ἀλλὰ γιατί πάντα ἕνας γνήσιος φιλοσοφικὸς τόνος δεσπόζει στὴ σκέψη του (μὲ τὴν πρόοδο τῆς ἡλικίας γίνεται βαθύτερος καὶ πιὸ αἰσθητός). Οἱ ἐγκυρότεροι μελετητὲς τῆς ζωῆς καὶ τοῦ ἔργου του συμφωνοῦν στὴν ἀντίληψη ὅτι ἡ σκέψη τοῦ Κοραῆ εἶναι κατ' ἐξοχὴν φιλοσοφικὴ καὶ ὅτι ἂν ἐπιδόθηκε στὴ φιλολογία, ὄχι στὴ φιλοσοφία, αὐτὸ ὀφείλεται στὸ πατριωτικὸ του πάθος, στὸν πόθο του νὰ ὠφελήσει τὸ Ἔθνος, νὰ βοηθήσει στὴν πολιτικὴ καὶ πνευματικὴ του ἀπελευθέρωση. Ἡ φιλοσοφία εἶναι γιὰ τὸν Κοραῆ ἡ μόνη μέθοδος ὀρθῆς, ἐκπολιτιστικῆς παιδείας. Αὐτὴ σώζει τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὶς ἐπικίνδυνες ἀκρότητες καὶ τοῦ ἐξασφαλίζει πνευματικὴν εὐστάθεια καὶ φρόνημα ὑψηλό. Ὁ πλατὺς οὐμανισμὸς καὶ ὁ βαθὺς φιλελευθερισμὸς του σ' αὐτὴ τὴ σταθερὴ πεποίθηση συναντῶνται καὶ ἀποκορυφώνονται. Τὸ πνεῦμα τοῦτο εἶναι, ὅπως εἶδαμε, διάχυτο στοὺς σοφοὺς τῆς ἐποχῆς τοῦ ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ ἕνα ἀπὸ τὰ κύρια γνωρίσματά της. Ὅμως ὁ Κοραῆς τὸ ἐκφράζει περισσότερο καὶ καθαρότερο ἀπὸ κάθε ἄλλο λόγιο τῶν χρόνων

ἐκείνων. «Ὁ σημαιοφόρος τοῦ ἀγώνα γιὰ τὴ φιλοσοφία εἶναι ὁ Κοραΐς. Ὁ Κοραΐς ποτισμένος ἀπὸ τὴ γαλλικὴ σκέψη τῶν ἀμέσως προεπαναστατικῶν καὶ μετεπαναστατικῶν χρόνων τῆς Γαλλίας, ἀπὸ τὸν Ἐλβέτιο ἕως ποῦμε ὡς τοὺς ἰδεολόγους, δίνει στὸν ὄρο τὴν εὐρύτατη σημασία ποὺ εἶχε τότε καὶ χρησιμοποιεῖ, δανεισμένον κ' ἐκεῖνον ἀπὸ σχετικούς ἀγῶνες στὴ Γαλλία, τὸν ὄρο «ἀντιφιλόσοφος». Ἔτσι τοὺς δύο αὐτοὺς ὄρους τοὺς μεταχειρίζεται ἀδιάκοπα μέσα στὸ ἔργο του σὰν κήρυγμα καὶ σὰν ὄπλο νεωτερισμοῦ»³⁹.

Τὰ ἔργα τοῦ Κοραΐ, ποὺ ἔχουν ἐκδηλο τὸ φιλοσοφικὸ χρῶμα, εἶναι τὸ ὑπόμνημά του: «Memoire sur l'état de la civilisation dans la Grèce» (1803) καὶ ἡ «Διατριβὴ αὐτοσχέδιος περὶ τοῦ περιβοήτου δόγματος τῶν σκεπτικῶν φιλοσόφων καὶ τῶν σοφιστῶν: νόμος καλόν, νόμος κακόν» (1829), ποὺ τὴ δημοσίευσε ἀνώνυμα ἐναντίον τοῦ Παναγιώτη Κοδρικᾶ (ἀπάντηση σ' ἓνα ἐπικριτικὸ φυλλάδιό του). [...] Καὶ τὸ ὑπόμνημά του ὅμως εἶναι ἐξαιρετικὰ ἀξιόλογο: «Δεῖγμα βαθιὰ φιλοσοφημένου στοχασμοῦ. . . σ' ὅλα του, μικρὰ ἢ μεγάλα ἔργα, τὸ φιλοσοφικὸ πνεῦμα τοῦ τέλους τοῦ ἡ' γαλλικοῦ αἰώνα, ἡ ἰδεολογία δίνει τὴν κατευθυντήρια γραμμὴ. Ἡ συγκριτικὴ μέθοδος, ἡ ἱστορικὴ συνείδηση, ἡ θεωρία τοῦ περιβάλλοντος εἶναι ἀπὸ τίς σύγχρονες προσκλήσεις ποὺ σημαδεύουν σταθερὰ τὴ σκέψη του, ἐξυπηρετοῦν τὴν τάση του νὰ μὲνει σ' ἐπαφὴ μὲ τὴν πραγματικότητα καὶ τὸν τοποθετοῦν μὲ ἀσφάλεια μέσα στὴν ἐποχὴ του»⁴⁰. Ὁ φιλοσοφικὸς προσανατολισμὸς τοῦ Κοραΐ εἶναι πάντοτε πρὸς τίς ἀρχὲς τοῦ ἀγγλικοῦ ἐμπειρισμοῦ, τῶν Ἰδεολόγων καὶ τῶν Γάλλων Ἐγκυκλοπαιδικῶν. Καὶ ἐδῶ ὅμως, ὅπως γενικότερα σὲ ὅλη τὴ σκέψη του, κυριαρχεῖ ὁ ἀρχαῖος ἐλληνικὸς νόμος τοῦ μέτρου, τῆς ἀριστοτελικῆς μεσότητος. «Ὅ,τι φρονεῖ γιὰ τὴ Θρησκεία, νὰ μείνει δηλαδὴ μακριὰ ἀπὸ τὴ Σκύλλα τῆς ἀπιστίας καὶ ἀπὸ τὴ Χάρυβδη τῆς δεισιδαιμονίας, καθὼς καὶ γιὰ τὴν Ἐλευθερία ποὺ τὴ λατρεύει ἀλλὰ τὴ θέλει θρονιασμένη ἀνάμεσα στὴ Δικαιοσύνη καὶ στὸν Ἀνθρωπισμὸ, αὐτὴ εἶναι καὶ στὴ θεώρηση τῶν φιλοσοφικῶν ζητημάτων ἢ προοπτικὴ του. Ἀγαπᾷ καὶ καλλιεργεῖ τὴν κριτικὴ, τὸ δογματισμὸ τὸν ἀποστρέφεται· ὅμως εἶναι ἐχθρὸς τοῦ σκεπτικισμοῦ, γιὰτὶ ὁ σκεπτικισμὸς δὲν ἀναιρεῖ μόνο τίς βέβαιες ἀλήθειες, ἀλλὰ καὶ τίς ἀξίες ἐμπαίζει, χωρὶς τίς ὁποῖες οὔτε ἀτομικὰ μπορεῖ νὰ εὐτυχήσει ὁ ἄνθρωπος, οὔτε ὀμαδικὰ νὰ εὐδοκιμήσει. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ ὁ Κοραΐς ἐκφράζει ἐντελῶς τὴν ἐποχὴ του: ἐποχὴ αἰσιόδοξη ποὺ πιστεύει στὸν ὀρθὸ λόγον, στὸν ἄνθρωπον, στὴν ἠθικὴ καὶ στὴν πολιτικὴ ἐλευθερία του.

IV

[Ἡ τέταρτη ἐνότητα] ἀπλώνεται στὰ πρῶτα μετεπαναστατικὰ χρόνια καὶ φτάνει ἕως τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰώνα: 1821 - 1855. Ὁ κάματος καὶ ἡ κάμψη εἶναι τὰ γνωρίσματα τῆς ἐποχῆς· κάμψη ποὺ παρατηρεῖται σὲ ὅλη τὴν πνευματικὴ ζωὴ τοῦ Ἑθνους — μοιραῖο ἐπακόλουθο τῶν πολεμικῶν καὶ πολιτικῶν γεγονότων ποὺ ἔδωσαν τὴν ἐλευθερία σ' ἓνα μικρὸ τμήμα τῆς ἐλληνι-

κῆς γῆς, ἀλλὰ ταυτόχρονα ἄρχισαν κιόλας νὰ στενεύουν γεωγραφικὰ καὶ πνευματικὰ τὸ χῶρο καὶ τὴν ψυχὴ τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἡ ἑλληνικὴ πνευματικὴ ζωὴ ἦταν ἤδη ἐξασθενημένη στὰ χρόνια τοῦ Ἀγώνα· τότε στόχος ὅλων τῶν προσπαθειῶν εἶχε γίνεῖ ἡ ἐθνικὴ ἀποκατάσταση· μπροστὰ τῆς ὅλα τ' ἄλλα παραμερίστηκαν καὶ θυσιάστηκαν. Μετὰ τὸν Ἀγώνα — «ἡ νέα κατάσταση ποῦ διαμορφώνεται εἶναι ἡ νοσταλγία τῆς περασμένης ἀκμῆς, ἡ μνήμη τῆς ἀρχαίας δόξας. Ἔχει ἀρχίσει ἡ πτώση: ὁ Ἑλληνισμὸς τῆς διασπορᾶς ἀδυνάτισε χωρὶς ἀντίστοιχη ἐνίσχυση τοῦ φτωχοῦ ἑλληνικοῦ κράτους»⁴¹. «Συμπτώσεις καὶ περιστατικὰ ἄτυχα» σημειώνει μελετητὴς «δὲν ἐπιτρέψανε τὸ συγχρονισμὸ τῆς πνευματικῆς ἀπελευθέρωσης καὶ ἀνάπτυξης τοῦ ἔθνους μὲ τὴν πολιτικὴ ἀνεξαρτησία καὶ ἐξέλιξή του. Κανένα ἀπὸ τὰ ἀξιόλογα ἐθνικὰ πνευματικὰ κέντρα δὲν περιλήφθηκε στὸ νέο ἀνεξάρτητο ἑλληνικὸ κράτος. Τὸ μακρινὸ Βουκουρέστι καὶ τὸ Ἰάσι ἔχασαν ὀριστικὰ τὸν ἑλληνικὸ χαρακτήρα τους. Τὰ θρυλικὰ Γιάννενα, ἡ Θεσσαλονίκη, ἡ Σμύρνη, ἡ Πόλη ἔμειναν τουρκικά, τουρκικὴ καὶ ἡ Θεσσαλία μὲ τὶς σχολές τῶν Ἀμπελακίων καὶ τοῦ Τυρνάβου. Ἡ Χίος καὶ οἱ Κυδωνίες, χαλάσματα. Ἡ Ἰόνιος Ἀκαδημία ἔδρασε ἔξω ἀπὸ τὰ πλαίσια καὶ τὶς ἐκπαιδευτικὲς προσπάθειες τῆς νέας ἑλληνικῆς πολιτείας, ἀφοῦ ἡ Κέρκυρα βρισκόταν σὲ ἀγγλικὴ κατοχὴ. Ὁ κύκλος τῆς προεπαναστατικῆς πνευματικῆς ἀναγέννησης μὲ κέντρο τὶς ἐπιστῆμες ἔκλεισε τελειωτικὰ καὶ ὅλες οἱ πρῶτες προσπάθειες τοῦ ἀνεξάρτητου κράτους ἔγιναν καὶ ἔμειναν δυστυχῶς ἔξω ἀπὸ τὸν κύκλο αὐτόν»⁴². Εἰδικὰ στὸν τομέα ποῦ μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ, τὸ φιλοσοφικό, κατὰ τοὺς πρώτους μετὰ τὴν Ἐπανάσταση χρόνους ἀρχίζει κιόλας νὰ γίνεται διάχυτο καὶ αἰσθητὸ ἓνα πνεῦμα ἐπιγονισμοῦ. Ἀντὶ ὁ παλμὸς τῆς προηγούμενης ἐποχῆς νὰ φέρει τὸ ὄριμασμα καὶ τὴν πραγματικὰ δημιουργικὴ ἐργασία, ἀφοῦ οἱ προϋποθέσεις ὑπῆρχαν καὶ εἶχε ἤδη καλὰ τὸ ἔδαφος ὀργανθεῖ, τὰ πράγματα παίρνουν μιὰ τροπὴ ποῦ δὲν τὴν περίμενε κανεὶς: φτάνομε κιόλας στὸ τέλος. . . Ἐπικρατοῦν οἱ τάσεις οἱ ἀναχρονιστικὲς καὶ ὅπου ἡ διάθεση ἐξακολουθεῖ νὰ διατηρεῖ κάτι ἀπὸ τὸν ἀέρα ποῦ φύσαγε δυνατὸς στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα, τώρα ἐκδηλώνεται καὶ ξοδεύεται σὲ εὐκόλα ἔργα: στὴν ὑπομονετικὴ συλλογὴ καὶ ἀποδελτίωση τῶν γνώσεων, στὴ συγγραφὴ διδακτικῶν ἐγχειριδίων, σὲ μεταφράσεις, διασκευὲς καὶ σχολιασμὸς ἀρχαίων καὶ ξένων βιβλίων.

Ὁ Κωνσταντῖνος Κούμας (1777 - 1836) ἔχει στὸ ἐνεργητικὸ του πλούσια διδακτικὴ δράση στὴ Θεσσαλία, στὴ Βιέννη, στὴ Σμύρνη, στὴν Τεργέστη. Ἐπιδόθηκε σὲ ὅλους σχεδὸν τοὺς κλάδους τῆς ἐπιστήμης, στὰ Μαθηματικὰ καὶ στὶς Φυσικὲς Ἐπιστῆμες, στὴ Φιλοσοφία, στὴ Γεωγραφία καὶ στὴν Ἱστορία, στὴ Γραμματικὴ καὶ στὴ Λεξικογραφία. Μυαλὸ καθαρὸ, νοικοκυρεμένο, βρίσκεται μέσα στὴν προοδευτικὴ παράταξη ποῦ θέλει οὐσιαστικὴ καὶ πρὸς τὶς θετικὲς ἐπιστῆμες στραμμένη τὴν παιδεία τῶν νέων. Θερμὸς ὀπαδὸς τοῦ Κοραΐ («ὁ πιστότερος καὶ συνεπέστερος»⁴³) τὸν ἀκολουθεῖ στὶς γλωσσικὲς καὶ ἐκπαιδευτικὲς ιδέες, καὶ μὲ τὴ διδασκα-

λία καθώς και με τις συγγραφές του διακρίνεται και τιμᾶται πολύ ἀπὸ τοὺς συγχρόνους του, δικούς μας και ξένους. Εἶναι συγγραφεὺς ἀκαταπόνητος, πολυγραφότατος· σὲ δεκάδες ἀριθμοῦνται οἱ τόμοι ποὺ ἔχει ἐκδώσει, καὶ τὰ θέματά του πολλὰ καὶ ποικίλα. Γράφει δικά του, ἀλλὰ μεταφράζει καὶ ξένα βιβλία. Γενικὰ στὶς συγγραφές του ἐρανίζεται μὲ τόσην εὐκολία ἀπὸ παντοῦ, ὥστε ποτὲ δὲ μπορεῖ νὰ ξέρει κανεὶς ποιὲς εἶναι οἱ πρωτότυπες καὶ ποιὲς οἱ δάνειες ἰδέες μέσα στὰ ἔργα του. Εἶναι θαυμαστής τῆς γερμανικῆς ἐπιστήμης καὶ στὴ φιλοσοφία ὑμνητῆς καὶ ὁπαδὸς τοῦ Immanuel Kant. Καντιανὸς ἀπὸ πεποίθησι καὶ ὁμολογία δική του⁴⁴. [. . .]. Πηγές καὶ βοηθήματά του ἔχει τὰ γερμανικὰ φιλοσοφικὰ συγγράμματα (τοῦ ἴδιου τοῦ Kant καὶ τῶν μεταγενέστερων, ἀπὸ ἐκεῖνον. ἐπηρεασμένων φιλοσόφων Fries, Krug⁴⁵, κ.ἄ.) ποὺ τὰ θαυμάζει ἀπεριόριστα γιὰ τὴ συστηματικὴ διάρθρωσι τῆς ὕλης καὶ γιὰ τὴν ἀκρίβεια στὴν ἐπιστημονικὴ ὁρολογία [. . .]. Ὡς διδαχτικὰ βιβλία τὰ φιλοσοφικὰ ἔργα τοῦ Κούμα εἶναι ὁμολογουμένως ἄριστα· μεθοδικά, μὲ καθαρὴ διάταξι, γραμμένα σὲ ἀπλὴ καὶ ἀκριβόλογη γλῶσσα, διαβάζονται ἄνετα.

Δὲ μποροῦμε νὰ ποῦμε τὰ ἴδια πράγματα καὶ γιὰ τὰ βιβλία τοῦ Λούκα. Ὁ Νεόφυτος Δούκας (1760 - 1845), ὁ ὀξύτερος καὶ συνεπέστερος ἐκπρόσωπος τῶν ἀρχαῖστων τοῦ καιροῦ του, γράφει μιὰ σχολαστικὴ, στρυφνὴ καὶ περίτεχνη ἀρχαῖζουσα καὶ τὰ βιβλία του (ὅσα τουλάχιστον ἔχουν φιλοσοφικὸ περιεχόμενο) καθρεφτίζουν ἓνα ἱστορικὸ ἐντελῶς ξεπερασμένο γιὰ τὴν ἐποχὴ του φιλοσοφικὸ πνεῦμα· ρηχὲς ἰδέες καὶ ξηρὸς διδαχτισμὸς τὰ χαρακτηρίζει. Ὁ νοῦς του εἶναι ἔμμονα στραμμένος πρὸς τὰ πίσω· πρὸς τοὺς ἀρχαίους ποῦ. . . εἶπαν ἤδη καὶ μιὰ γιὰ πάντα ὀλόκληρη καὶ πλήρη τὴν ἀλήθεια σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς τοῦ ἐπιστητοῦ, κ' ἔτσι οἱ νεώτεροι δὲν ἔχουν τίποτα πιά νὰ προσθέσουν! Ἡ ἀντιπάθειά του πρὸς τὶς θετικὲς ἐπιστήμες (ποὺ ἀκριβῶς τότε βρίσκονται σὲ μεγάλη ἀκμὴ) καὶ ἰδίως πρὸς τὰ Μαθηματικὰ (εἶναι αὐτὰ ποὺ ἐκφράζουν τὶς νέες τάσεις) ἐκδηλώνεται σὲ κάθε σελίδα του. «Μόνο τῶν Ἑλλήνων τὰ συγγράμματα» γράφει «γέμουσι φιλοσοφίας καὶ νοῦ καθ' ἕκαστον βῆμα, λεξειδία δὲ μάταια καὶ ἀνόητα εἶναι τῆς Ἀλγέβρας τὰ σύμβολα»⁴⁶. Ὅχι στὴ φιλοσοφία, ἀλλὰ στὴ νεοελληνικὴ κλασικὴ φιλολογία θὰ ἔπρεπε κατὰ κύριο λόγο νὰ μνημονεύεται ὁ Νεόφυτος Δούκας· ἐκεῖ τουλάχιστον ἀναγνώριζαν οἱ παλαιότεροι (π.χ. ὁ Γρ. Βερναρδάκης) τὴν ἀξία καὶ τὴν προσφορά του, γιὰ τὴν ἔχει ἐκδώσει, παραφράσει καὶ σχολιάσει πάμπολλα ἀρχαῖα κείμενα. Ὅμως καὶ σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο πρέπει νὰ εἶναι κανεὶς σήμερα πολὺ ἐπιφυλαχτικὸς· ἀρχαιομαθὴς καὶ ζηλωτῆς ὑπῆρξε ὁ Δούκας, ὄχι ὅμως καὶ φιλόλογος δυνατός. Πάντως μέσα στὰ νεοελληνικὰ Γράμματα ἔχει καὶ αὐτὸς τὴ θέσι του· ἀλλὰ κυρίως γιὰ τὶς κριτικὲς καὶ μαχητικὲς ἰκανότητες ποὺ ἔδειξε στὸν ἀγῶνα κατὰ τῶν προοδευτικῶν γλωσσικῶν καὶ ἐκπαιδευτικῶν ἀντιλήψεων, καὶ ἰδίως κατὰ τοῦ Κοραϊσμοῦ⁴⁷.

Ὁ Νεόφυτος Βάμβας (1770 - 1855), μὲ ὄλο ποῦ καὶ πρὸς τὶς φιλο-

λογικὲς σπουδὲς εἶχε κλίση, ἀπὸ νέος ἀσχολήθηκε μὲ τὴ φιλοσοφία καὶ στὸ Παρίσι, κοντὰ στὸν Κοραῆ, εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ γνωριστεῖ μὲ τὸ στενὸ φίλο τοῦ μεγάλου του πατριώτη Γάλλο καθηγητὴ στὸ Collège de France F. Thurot καὶ νὰ παρακολουθήσει μαθήματά του. Τὴ φιλοσοφία ὁ Βάμβας ἐδίδασκε καὶ σὲ ἄλλα σχολεῖα (Χίο, Σύρο), ἀλλ' ἰδίως στὴν Ἰόνιο Ἀκαδημία καὶ στὸ Πανεπιστήμιο τῶν Ἀθηνῶν, ὅπου διορίστηκε καθηγητὴς ἀπὸ τοὺς πρώτους. Δὲν εἶχε ὅμως πνεῦμα ἐρευνητικὸ καὶ γενναῖο· ἀπεναντίας ἦταν συγγραφέας πολὺ περιορισμένης ἀξίας, ἀσταθὴς στὶς ἰδεολογικὲς προτιμήσεις του καὶ στὶς συγγραφές του ἀδίσταχτος ἐραμιστής. Εἶναι γιὰ τὸν ἄνθρωπο καὶ τὸ πνεῦμα του χαρακτηριστικὸς ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο συγκόλλησε τὰ δάνειά του γιὰ νὰ συνθέσει τὸ βιβλίο του «Στοιχεῖα τῆς Φιλοσοφίας» ποὺ τὸ τύπωσε, νεοδιορισμένος καθηγητὴς στὸ Πανεπιστήμιο, τὸ 1838. Ὁ ἴδιος γράφει στὸν πρόλόγὸ του: «Περὶ δὲ τοῦ πονήματος τούτου, τὸ ὁποῖον προσφέρεται εἰς τοὺς φιλομαθεῖς νέους, ὅλον σχεδὸν εἶναι συνεραμισμένον ἐκ τοῦ ἀξιολόγου διτόμου συγγράμματος τοῦ μακαρίτου Θυρώτου, τὸ ὁποῖον ἐπιγράφεται Introduction à l'étude de la philosophie. Τὸ περὶ συζεύξεως εἶναι ἐραμισμένον ἐκ τοῦ ἀξιολόγου συγγράμματος τοῦ Δουγάλδ Στευάρτ, ἐπιγραφομένου Elements de la philosophie de l'esprit humain. Ἔλαβα τινὰ μέρη, ὡς τὸ περὶ τῶν ἐνστιγμάτων, τὸ περὶ ἀνωμαλιῶν τῆς αἰσθητικότητος, τὸ περὶ σοφισμάτων, ἐκ τῆς Ἰδεολογίας καὶ Φιλοσοφίας τοῦ Μελχιόρου Γιώγου Ἰταλοῦ, καὶ τὸ περὶ μεθόδου ἐκ τῆς Λογικῆς τοῦ Φραγκίσκου Ἰακιέρου»⁴⁸. Μέσα στὸ μωσαϊκὸ τοῦτο ἐσωτερικὴ συγγένεια μποροῦν νὰ παρουσιάζουν μόνο οἱ ἰδέες τοῦ Thurot καὶ τοῦ Stewart, γιατί ὁ Γάλλος συγγραφέας εἶναι ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὴ σύγχρονή του ἀγγλικὴ φιλοσοφία· οἱ ἄλλες ὅμως πηγὲς ἔχουν διαφορετικὴ προέλευση καὶ μόνο μέσα στὸ ἔργο τοῦ Βάμβας συναντῶνται. Ἄς σημειωθεῖ ἀκόμη ὅτι ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦτο ὁ Βάμβας θὰ ἀποσπάσει ἀργότερα τὸ κεφάλαιο τῆς Ἠθικῆς καὶ μὲ κάποιες φραστικὲς τροποποιήσεις θὰ τὸ ἐκδώσει, μὲ τὸ ὄνομά του καὶ χωρὶς μνεῖα τοῦ Θυρώτου, τὸ 1853 ὡς «Ἐγχειρίδιον Ἠθικῆς». Διόλου μάλιστα δὲν τὸν δυσκολεύει τὸ γεγονὸς ὅτι τὸν ἴδιο χρόνο τυπώνεται στὴν Ἀθήνα σὲ τρίτη ἔκδοσις ἓνα παλαιὸ πόνημά του: τὰ «Στοιχεῖα τῆς φιλοσοφικῆς Ἠθικῆς», ὅπου ἡ θεωρητικὴ θεμελίωσις τῶν ἀρχῶν τῆς Ἠθικῆς γίνεται κατὰ ἐντελῶς διάφορο τρόπο. Ἐδῶ ὑποστηρίζει ὅτι οἱ ἠθικὲς ἀρχὲς ἀπορρέουν ἀπὸ δύο πηγές: ἀπὸ τὴ θεία Ἀποκάλυψις καὶ ἀπὸ τὸν Ὄρθον Λόγον ποὺ κι' αὐτὸς εἶναι τοῦ Θεοῦ χορηγία στὸν ἄνθρωπον· ὁ Thurot ὅμως καὶ μαζί του τὸ «Ἐγχειρίδιον Ἠθικῆς» δέχονται τὴ θεωρία τῶν συμπαθητικῶν συναισθημάτων τοῦ Adam Smith καὶ ἀπὸ τὴ «συμπάθεια» παράγουν τὶς ἐντολὰς ποὺ ἀποτελοῦν τὸν ἠθικὸν κώδικα τοῦ ἀνθρώπου. Εἶναι περίεργον τὸ πόσο λίγη εὐαισθησία δείχνει στὶς ἀσυμφωνίες τοῦ εἴδους τούτου ὁ Βάμβας. Μιὰ μόνο ἐξήγησις μπορεῖ νὰ δοθεῖ στὸ γεγονὸς: ὅτι ὁ ἴδιος ἀπὸ τὴ φύση του ρέπει πρὸς τὸν εὐκόλον κομπορμισμὸν, καθὼς καὶ ὅτι δὲν ἦταν μὲ γονιμότητα προικισμένο πνεῦμα. Στὴν πρώτη περίοδο τῆς συγγραφικῆς του παραγωγῆς ἔδωσε

πολλές ελπίδες. Τα «Στοιχεῖα τῆς φιλοσοφικῆς Ἠθικῆς», πού πρωτοτυπώθηκαν στὴ Βενετία τὸ 1818, δὲν ἦταν καθόλου ἀσήμαντη ἐπίδοση στὴ φιλοσοφία. Καὶ ἐνότητα ἔχει τὸ δοκίμιο τοῦτο καὶ διάταξη συστηματικὴ καὶ μιὰ φρεσκάδα στὶς ἰδέες πού μαζί μὲ τὴν ἀπλὴ καὶ καθαρὴ γλώσσα του (ἐπίδραση τοῦ Κοραῖ) τὸ κάνει πολὺ συμπαθητικὸ. Ἔως ἐκεῖ ὅμως ἔφτασε καὶ συνέχεια ἢ πρώτη αὐτὴ προσφορὰ δὲν ἔχει. Τὸ βιβλίον τὸ ἐκδίδει ὁ Βάμβας ἀργότερα πολλές φορές (στὴν Ἀθήνα καὶ στὴν Κωνσταντινούπολη), ἀλλὰ μὲ προσθαφαιρέσεις πού ἀντὶ νὰ τὸ καλυτερέψουν τὸ χειροτερεύουν, καὶ μὲ μεταβολὴ τῆς γλώσσας πρὸς τὴ λόγια ἑλληνικὴ τοῦ καιροῦ, πού τὸ χαλάει ἀκόμη περισσότερο. Καὶ ἐδῶ λοιπὸν ἀπάρνηση τῶν ἰδεῶν τῆς νεότητος καὶ κομπορμισμὸς πού προσπαθεῖ μάλιστα νὰ παρουσιαστεῖ ὡς ἀποτελεσματικὸς προόδου: «Τὸ πόνημα τοῦτο τυπωθὲν πρῶτον ἐν Βενετία κατὰ τὸ 1818, ἀφιέρωθη τῷ ἀοιδίμῳ Οἰκουμένικῳ Πατριάρχῃ Κυρίλλῳ. Μετὰ τοσαῦτα δὲ ἔτη ἐπιθεωρήσας αὐτὸ καὶ πολλὰ μὲν ἡμαρτημένα τῆς πρώτης ἐκδόσεως, μακρὰν ἐμοῦ γενομένης, ἐπιδιορθώσας, τὸ δὲ λεκτικὸν διὰ τὴν γενομένην ἐξ ἐκείνου τοῦ χρόνου πρόοδον τῆς γλώσσης ἐπὶ τὸ ἑλληνικώτερον μεταβαλὼν, ὅσον ἡδυνάμην, ἐνόμισα οὐκ ἀνωφελὲς εἰς τὴν νεολαίαν ἡμῶν κ.τ.λ.». Εἶναι τὸ προοίμιον στὴ δεύτερη ἐκδόσὶ του πού αὐτολεξεῖ ἐπαναλαμβάνεται καὶ στὶς ἄλλες.

Γιὰ τὸ Θεόφιλο Καῖρη (1784 - 1853), τὴ σημαντικότερη μορφή τῆς τετράδας, εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ γράψω κανεὶς μὲ βεβαιότητα. Πρόκειται γιὰ ἕνα ἀντιλεγόμενον πρόσωπον πού δὲν ἔχει ἀρκετὰ μελετηθεῖ, πού ἴσως μάλιστα καὶ νὰ μὴ μπορεῖ νὰ κριθεῖ ὀριστικὰ, γιὰτὶ καὶ ὁ ἴδιος δὲν ἄφησε πίσω του συγγραφικὸ ἔργον ἀξιόλογον σὲ ἔκτασιν καὶ σὲ περιεχόμενον καὶ οἱ κρίσεις τῶν συγχρόνων του γιὰ τὸν ἄνθρωπον καὶ τὴ δράσιν του συγκρούονται μεταξὺ τους. Ὁ κατατρεγμὸς καὶ ὁ θάνατος πού τὸν βρῆκε στὴν εἰρκτὴ, φυλακισμένον γιὰ τὶς ἰδέες του, ἔχουν κάνει συμπαθὴ καὶ ἀξιοσέβαστον τὸ μάρτυρα τῆς Ἀνδρου. Ποιὲς ὅμως εἶναι οἱ πραγματικὲς διαστάσεις καὶ ἡ ἀντικειμενικὴ ἀξία τοῦ ἔργου του; Δύο φάσεις ξεχωρίζομε στὴ δράσιν του. Ἡ πρώτη περιλαμβάνει τὶς σπουδὲς του στὸ Παρίσι, τὴ φιλίαν του μὲ τὸν Κοραῖ, τὴ γόνιμον διδαχτικὴν του ἐργασίαν στὴ Σχολὴ τῶν Κυδωνιῶν, τὴ συμμετοχὴν του στὸν Ἀγῶνα, τὴ φιλελεύθερον στάσιν του ἀπέναντι στὸν Καποδίστρια (τὸν προσφωνεῖ ἀποβιβαζόμενον στὴν Λίγιναν), ὅπως καὶ ἀργότερα ἀπέναντι στὸν Ὀθωνα καὶ στὴν Κυβέρνησιν (ἀποκρούει τὰ παράσημα καὶ τὴν προσφορὰν ἔδρας στὸ Πανεπιστήμιον), τὴν ἴδρυσιν τοῦ Ὀρφανοτροφείου στὴν Ἀνδρον καὶ τὴ συγκινητικὴν ἀφοσίωσίν του ἐκεῖ στὰ ὀρφανὰ πού ἔχει μαζέψει. Δεύτερη φάσις: ὁ Καῖρης συλλαμβάνει τὴν ἐννοίαν μιᾶς νέας Θρησκείας πού θὰ διακρίνεται γιὰ τὴ βαθίαν εὐσέβειαν καὶ τὸ ὑψηλὸν φρόνημα τῶν πιστῶν της, προσπαθεῖ φιλοσοφικὰ νὰ θεμελιώσῃ τὶς ἀρχὰς της, καταγγέλλεται γιὰ ἑτεροδοξίαν, δὲν ἀπαρνιέται τὶς ἰδέες του, ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, στὸ ἐξωτερικὸν ἀσχολεῖται μὲ τὴν ἐπεξεργασίαν τοῦ ἐννοιολογικοῦ καὶ τοῦ τελετουργικοῦ μέρους τῆς Θρησκείας του, ἐπιστρέ-

φει στην πατρίδα, καταγγέλλεται για προσηλυτισμό, σέρνεται στο δικαστήριο, καταδικάζεται, πεθαίνει στη φυλακή, Τὰ φιλοσοφικά κείμενα πού μᾶς ἄφησε, προορισμένα για σκοποὺς διδαχτικῶν καὶ πολὺ σύντομα (ἐπιγραμματικά στοὺς ὀρισμούς των) δὲν διακρίνονται οὔτε για τὴν πρωτοτυπία οὔτε για τὸ βάθος τους. Ἐνδιαφέρον ἔχει ἡ ὀρησκευολογική του φιλοσοφία. Τὴν ἀπολογία του στοὺς δικαστήριον τῆς Σύρου ἀρχίζει με τὰ λόγια: «Οὔτε εἰσηγητής, οὔτε ἰδρυτής νέας ὀρησκείας εἶμαι, διότι φρονῶ ὅτι τοῦτο δὲν εἶναι ἔργον ἀνθρώπου, καθόσον τὰ τοιαῦτα εἰς δύναται, ὁ ἐκ τοῦ μηδενὸς παραγαγὼν τὸν κόσμον». Ἐντούτοις ἔχει πλήρη ἐπίγνωση ὅτι κάτι τὸ νέο ἔρχεται νὰ εὐαγγελιστεῖ στοὺς ἀνθρώπους. Τὸ ὀρησκευτικὸ του σύστημα τὸ ὀνομάζει *Θεοσεβείαν*. Τὸν ὄρο μᾶς τὸν ἐξηγεῖ στὰ «Στοιχεῖα τῆς Φιλοσοφίας» του. Τὸ θεοσεβικόν, λέγει, τὸ σεβαστικόν καὶ λατρευτικόν «οὐδ' αἴσθημά τι κυρίως ἐστίν, οὐδὲ συναίσθημα, ἀλλ' ἰδιοφυῆς τις τοῦ ἀνθρώπου ἰδιότης καὶ κατάστασις καὶ δύναμις, παντὶ θεοσεβικῷ ὄντι προσιδιάζουσα». Τὸ ἀπειροτατικόν καὶ τὸ θεοσεβικόν χαρακτηρίζουν τὸν ἀνθρώπο. «Αἱ λοιπαὶ διακριτικαὶ δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπου δι' αὐτὸ τοῦτο [ἐνν. διὰ τὸ θεοσεβικόν] ὑπάρχουσι. Καὶ ὅταν κατ' αὐτὸ ἀναπτυχθῶσι, τότε καὶ πρὸς τελείαν διάκρισιν αὐτοῦ [ἐνν. τοῦ ἀνθρώπου] συντείνουσι καὶ εἰς τὴν ἀνωτάτην τῆς τελειώσεως αὐτῶν βαθμίδα καταντῶσι. Καὶ πᾶσαι δὲ αἱ λοιπαὶ τῆς ψυχῆς δυνάμεις καὶ ἐνέργειαι εἰς κυρίως ἀνθρωπικὰς εἰδοποιοῦνται, κατ' αὐτὸ ἀναπτυσσόμεναι, καὶ δι' αὐτῶν ἀγνιζόμεναι, καὶ τῷ Θεῷ καθιερούμεναι»⁴⁰. Μὲ ἄλλα λόγια: ὁ ἀνθρώπος εἶναι ἀνθρώπος, γιατί μέσα του ἔχει τὴν τάση πρὸς τὸ ἀπειρο καὶ τὴν ὄρμη νὰ πιστεύει καὶ νὰ λατρεύει τὸ Θεό· σ' αὐτὴ τὴν τάση καὶ τὴν πίστη πού πρέπει νὰ ἀπολήξει στὴν *κοινωνία*, στὴν ἔνωση με τὸ Θεὸ «διὰ τῆς ἱερᾶς ἐντεύξεως», ὁ ἀνθρώπος ἀπελευθερώνει ὅλες τὶς δυνάμεις πού ἀποτελοῦν τὴν ἰδιότυπη ὑπόστασή του καὶ φτάνει στὴν τελειότητα. Μέσα του ὁ καθέννας ἔχει τὸ Θεὸ καὶ ὅταν τὸν ἀναζητήσῃ καὶ ὑψωθεῖ ἕως αὐτόν, πραγματώνει τὸν ἑαυτό του, ἀποτελειώνεται ἠθικὰ καὶ πνευματικὰ καὶ κερδίζει τὴ μακαριότητα. — Ἰδέες, ὀλοφάνερα, θεοσοφικές, με χαρακτηριστικὸ γνῶρισμά τους: μιὰν ἰδιόρρυθμη σύγκρουση ὀρθολογισμοῦ καὶ μυστικισμοῦ.

Τὸ περίεργο μάλιστα εἶναι ὅτι ὁ Καΐρης δὲν ἀρκεῖται στὴν ἐννοιολογικὴ ἐπεξεργασία τῶν ὀρησκευτικῶν δοξασιῶν του, ἀλλὰ συντάσσει προσευχὲς καὶ ἐκπονεῖ ὀλόκληρο τελετουργικὸ τυπικὸ για τοὺς ὀπαδοὺς τῆς «θεοσεβείας». Στὸ Λονδίνο τὸ 1852 (ἕνα χρόνο πρὶν ἀπὸ τὸ θάνατό του) τυπώνεται ἀνώνυμα ἕνα δίτομο ἔργο του με τὸν τίτλο «Θεοσοφία»· ὁ πρῶτος τόμος περιέχει προσευχὲς καὶ ἱερὰ ἄσματα για τοὺς «θεοσεβεῖς» (ἔχει καὶ παράρτημα πού ἐπιγράφεται: «Θεοσεβικαὶ γνῶμαι καὶ ὑποθῆκαι ἢ θεοσεβικὰ ἀναγνώσματα») καὶ ὁ δεύτερος «ἐπιτομὴν τῆς θεοσεβικῆς διδασκαλίας καὶ ἠθικῆς» (καὶ ἐπίμετρο με τὸν τίτλο: «Περὶ τῆς διαγωγῆς τοῦ θεοσεβοῦς»). Εἶναι ὀλοφάνερα ἢ βιβλος καὶ ἢ λειτουργικὴ τῆς νέας ὀρησκείας. Ξέρομε ἄλλωστε ὅτι καὶ μέσα καὶ ἔξω ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα ὑπῆρξαν ὀμάδες πού καὶ

ἔπειτα ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Δασκάλου ἔμειναν πιστὲς στὶς ὑποθῆκες καὶ στοὺς τύπους του. — Πῶς νὰ ἐξηγήσομε αὐτὴ τὴν παράδοξη τροπὴ στὶς ιδέες καὶ στὴ δράση τοῦ Καΐρη; ἔχει ὑποστηριχθεῖ ἡ γνώμη ὅτι ὁ Καΐρης ἀπηχεῖ τὶς ιδέες τοῦ θεϊσμοῦ τῶν Ἑγγλων φιλοσόφων τοῦ 18ου αἰώνα, τῆς φυσικῆς θρησκείας τοῦ J. J. Rousseau καὶ τῶν «θεοφιλανθρώπων» τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης, καὶ ὅτι ἔχει ἐπηρεαστεῖ ἀπὸ τὸν ἰδρυτὴ τοῦ θετικισμοῦ, τὸν Auguste Comte⁵⁰ (ποῦ πιθανὸν νὰ τὸν γνώρισε καὶ προσωπικὰ στὸ Παρίσι), γιατί ὁ Comte δὲν ἐκήρυξε μόνο τὶς ἀρχὲς μιᾶς νέας θρησκείας, τῆς θρησκείας τῶν θετικιστῶν, ἀλλὰ ἔγραψε καὶ τὸ τυπικὸ της. Ἄλλος μελετητὴς πάλι παρατηρεῖ ὅτι ὁ Καΐρης εἶναι μακριὰ καὶ ἀπὸ τὴ φυσικὴ θρησκεία καὶ ἀπὸ τὸν Rousseau· κινεῖται βέβαια ψυχικὰ μέσα στὸ κλίμα τοῦ 18ου αἰώνα, τοῦ γαλλικοῦ κυρίως, μὲ τὸν ὀρθολογισμό του, ἀλλὰ ἡ ἀνάπτυξη ποῦ ἔδωσε κατόπι στὶς ιδέες του μαρτυρεῖ ὅτι μέσα του ἦταν ζωντανὸ τὸ Βυζάντιο: «Ἡ Εὐρώπη καὶ ἡ Ἑλλάδα, μὲ τὴν ἐπιστήμη καὶ τὴ φιλοσοφία, τὸν ὀδήγησαν στὴν ἀνακάλυψη τῆς θεοσέβειας. . . Ἄμα τὴν ἀνακάλυψεν ὁμως, ὅταν ἱκανοποιήθηκεν ἡ λογικὴ ἀπαίτηση, ἡ ψυχὴ του πλούσια θρημμένη ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ θεολογικὴ κληρονομία ξεχύθηκεν ἄνετα καὶ ἐστόλισε μὲ τὰ ἄνθη τῆς τῆ θεοσέβειας. Ἔτσι στὸ περιεχόμενον τῆς θεοσέβειας ἢ ἐλάχιστα ἢ καθόλου δὲν βρίσκομε ἀπηχήσεις ἀπὸ ἀνάλογες ἀπόπειρες ποῦ γινόταν τότε στὴν Εὐρώπη. Ὁ Καΐρης ἔδω εἶναι περισσότερο Βυζαντινός»⁵¹. Ὅπως καὶ νὰ ἔχει τὸ πράγμα, ἓνα μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ βέβαιον: ὅτι ἡ ἔντονη προσήλωση τοῦ Ἀντριώτη σοφοῦ στὸ θρησκευτικὸ θέμα, κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του, ἔγινε αἰτία ὄχι μόνο νὰ δεινοπαθήσει αὐτὸς ὁ ἐκλεκτὸς ἄνθρωπος, ἀλλὰ καὶ νὰ ἐκτραπεῖ σὲ ἀπασχολήσεις ποῦ δὲν τοῦ ἐπέτρεψαν νὰ ἀφήσει πίσω του συγγραφικὸ ἔργον ἀνάλογον πρὸς τὶς μεγάλες του ἱκανότητες καὶ πρὸς τὴ φήμη του⁵².

Β. Δεύτερη περίοδος (1855 - σύγχρονη ἐποχὴ)

I

Οἱ φιλοσοφικὲς ιδέες ἔρχονται στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὰ μεγάλα εὐρωπαϊκὰ κέντρα κατὰ ρεύματα. Ἐνα τέτοιο ἰσχυρὸ ρεῦμα ἦταν γιὰ ὅλο τὸν κόσμον, τὸν περασμένο αἰώνα, ὁ ἐ γ ε λ ι α ν ι σ μ ό ς. Ἀκόμη καὶ στὴ Μεγάλῃ Βρετανίᾳ ποῦ ἀπὸ μακρὰ καὶ ἀδιάκοπη παράδοση ἡ φιλοσοφικὴ τῆς σκέψη εἶναι στραμμένη πρὸς τὸν ἐμπειρισμό, ἡ λογοκρατία τοῦ Hegel βρῆκε τότε ἐνθερμους ὀπαδοὺς. Καὶ στὴν Ἑλλάδα εἶχε ἀπήχηση σημαντικὴ σὲ μιὰ πλειάδα ἑπτανησίων φιλοσόφων⁵³. Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα (ἐπειδὴ γραπτὸ τοῦ ἔργου δὲν ὑπάρχει καὶ μόνο πληροφορίες ἔχομε γιὰ τὴ διδασκαλία του) βαθιὰ ἐπηρεασμένος ἦταν ἀπὸ τὸν Hegel ὁ κεφαλλονίτης Φ ρ α γ κ ί σ κ ο ς Π υ λ α ρ ι ν ό ς (πέθ. τὸ 1882) πρῶτος καθηγητὴς τῆς «ἱστορίας τῶν φιλο-

σοφημάτων καὶ τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας» στὸ Πανεπιστήμιο τῶν Ἀθηνῶν. Διηγοῦνται ὅτι οἱ ἄραιοὶ ἄκροατές του δυσκολεύονταν νὰ τὸν παρακολουθήσουν, ὅταν προσπαθοῦσε νὰ τοὺς ἀναλύσει τὶς ἔννοιες τοῦ εἶναι καὶ τοῦ μὴ-εἶναι κατὰ τὶς διαλεκτικὲς τοὺς σχέσεις. Κυρίως ὅμως εἰσηγητὴς τῆς ἐγελιανῆς φιλοσοφίας στὴν παιδεία μας εἶναι ὁ Ἰωάννης Μενάγιας, κεφαλλονίτης κι' αὐτός. Μορφώθηκε στὴν Ἰόνιο Ἀκαδημία τῆς Κερκύρας καὶ ἔκανε νομικὲς σπουδὲς στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Πίζας. Ὁ πόθος ὅμως τῆς φιλοσοφίας τὸν ἔφερε στὴ Γερμανία· δὲν ἐπρόλαβε τὸν Hegel στὸ Βερολίνο, γιατί εἶχε δύο χρόνια πρὶν πεθάνει (στὴ μεγάλη ἐπιδημία χολέρας τοῦ 1831) ὁ μέγας φιλόσοφος, ἀλλὰ ἡ πνευματικὴ ἀτμόσφαιρα ἦταν τότε τόσο ἐμποτισμένη ἀπὸ τὶς ιδέες του, ὥστε ὁ Μενάγιας ἔγινε βαθὺς γνώστης καὶ φανατικὸς ὀπαδὸς του. Ἐπειτα ἀπὸ σπουδὲς τέσσερων χρόνων στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Βερολίνου (ἀναγορεύθηκε διδάκτωρ τῆς φιλοσοφίας μὲ μιὰ διατριβή του γιὰ τὴν Καρτεσιανὴ φιλοσοφία) γύρισε στὸ Ἀργοστόλι καὶ μαζεύοντας γύρω του λόγιους καὶ ἐπιστήμονες τοὺς ἐξηγοῦσε μὲ ἐξαιρετικὴν ἐμβριθία τὶς ιδέες τοῦ Hegel. Ὡς καθηγητὴς τῶν φιλοσοφικῶν μαθημάτων ἐδίδαξε καὶ στὸ «Λύκειον» Ἀργοστολίου ἐπὶ μιὰ 20/ετία (1850-1870). Βιβλία δὲν ἔγραψε· ἀρνήθηκε καὶ τὴν ἔδρα τῆς φιλοσοφίας στὸ Πανεπιστήμιο τῶν Ἀθηνῶν πού τοῦ προτάθηκε ἀπὸ τὸ φίλο καὶ συμφοιτητὴ του στὴ Γερμανία Παῦλο Καλλιγᾶ. Ὑπῆρξε ὅμως δεινὸς ἐξηγητὴς τοῦ Hegel καὶ πέτυχε νὰ ἐμπνεύσει στοὺς μαθητές του τὴν ἀγάπη πρὸς τὴ φιλοσοφία. Ὁ Γερμανὸς Λ. Maussion, πού ἐπισκέφθηκε τὸ 1858 τὴν Κεφαλληνία καὶ γνώρισε τὸν Μενάγια, ἔγραψε γι' αὐτόν: «Πόση ἀγαλλίαση θὰ αἰσθανόταν στὸν τάφο του ὁ μέγας Γερμανὸς φιλόσοφος, ἂν μάθαινε ὅτι τόσο μακριὰ ἀπὸ τὴν πατρίδα του, στὴ μικρὴ πόλη τοῦ Ἀργοστολίου, ἕνας μαθητὴς καὶ ζηλωτὴς τῶν διδασμάτων του τὰ μεταδίνει καὶ μὲ τὸ γάλα τῆς λογικῆς καὶ τῆς ψυχολογίας θηλάζει τὴ νεολαία τῆς Κεφαλλονιάς»⁵⁴.

Ὁ Μενάγιας ἐμύησε στὸν ἐγελιανισμό δύο ἀπὸ τοὺς καλύτερους μαθητές του: τὸν Θεόδωρο Καροῦσο καὶ τὸν Παῦλο Γρατσιᾶτο. [...] Ὁ Καροῦσος, ἐμβριθὴς στὴ σκέψη καὶ διαυγὴς στὴν ἔκφραση, κινεῖται ἄνετα μέσα στὸ θεωρητικὸ οἰκοδόμημα τῆς ἐγελιανῆς φιλοσοφίας· ἐξ ἄλλου, προικισμένος μὲ ἀγάπη καὶ ἰκανότητα διδακτικὴ, πρόσφερε στὴν ἐκπαίδευση τῶν νέων φιλότιμα τὶς ὑπηρεσίες του, βέβαιος ὅτι ἡ φιλοσοφία προορίζεται ὄχι μόνο τὸ νοῦ νὰ φωτίσει τῶν Ἑλλήνων, ἀλλὰ καὶ ἔθνικὰ νὰ τοὺς φρονηματίσει, ἀφοῦ θὰ τοὺς κάνει ἰκανοὺς νὰ ἀφομοιώσουν τὰ ἀγαθὰ μιᾶς πανάρχαιης κληρονομίας: «φιλοσοφικῶς ἐκπαιδευόμενοι» λέγει στὸ ἐναρκτήριο μάθημά του πρὸς τοὺς νέους [...] «ἐκπαιδεύεσθε καὶ ἔθνικῶς... Φιλοσοφικὴ καὶ ἔθνικὴ ἐκπαίδευσις εἶναι ἔννοιαι συσχετικαὶ καὶ ἀχώριστοι· ἐπειδὴ βέβαια ἔν ἐκ τῶν κυριωτέρων χαρακτηριστικῶν τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος ὑπῆρξε πάντοτε ἡ περὶ τὸ φιλοσοφεῖν τάχως καὶ ἐνέργεια». (Ἄς σημειωθεῖ ὅτι τὸ θέμα τοῦτο παρουσιάζεται τυπικὰ στὴ νεοελληνικὴ διδασκαλία τῆς φιλοσοφίας: ἡ φιλοσοφία θεωρεῖται κτῆμα πατρογονικὸ —

ἔδω γεννήθηκε καὶ ἀνδρώθηκε ὁ φιλοσοφικὸς στοχασμὸς — ἐπομένως ἡ μύηση σ' αὐτὴν σημαίνει ταυτόχρονα καὶ ἀνάπλαση τῆς ἐθνικῆς μας συνείδησης).

Βαθὺς γνώστης καὶ ὑπέρμαχος τῆς κοσμοθεωρίας καὶ τῆς διαλεκτικῆς τοῦ Hegel ὁ Παῦλος Γρατσιᾶτος ἔσκυψε περισσότερο στὴ μελέτη τῆς θρησκευολογίας τοῦ συστήματος. Ἀπὸ τὴ «Φιλοσοφία τῆς Θρησκείας» τοῦ Hegel εἶναι ἐμπνευσμένη ἡ πρώτη καὶ μόνη πραγματεία του: «Σχίσμα Ἐκκλησίας πρὸς τὸν Χριστιανισμόν» (1894) (στὰ τρία πρῶτα τῆς κεφάλαια [. . .] ἔχομε λαμπρὴν ἐκθεσὴ τῶν κύριων ἀρχῶν τῆς φιλοσοφίας τοῦ Hegel στὸν τομέα τῆς Θρησκείας). Ὁ θαυμασμὸς του πρὸς τὶς ιδέες τοῦ Γερμανοῦ φιλοσόφου φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴν ἀπόφασή του νὰ συνοψίσει καὶ νὰ διασκευάσει ἓνα σχετικὸ σύγγραμμα Ἑγγλοῦ φιλοσόφου, ὁπαδοῦ τοῦ Hegel: τὴν «Introduction to the Philosophy of Religion» (1891) τοῦ John Caird (1828 - 1898). (Ὁ Γρατσιᾶτος μετάφρασε καὶ σχολίασε καὶ τὴ συνοπτικὴ «Λογικὴ» τοῦ Hegel, ποὺ περιλαμβάνεται στὴν «Ἐγκυκλοπαιδεία τῶν Φιλοσοφικῶν Ἐπιστημῶν»). Πνεῦμα ὀξὺ καὶ ἐμφορούμενο ἀπὸ κάποια ἀποστολικὴ διάθεση, ἐφαρμόζοντας τὶς ἀρχές τοῦ διδασκάλου του, ἐκήρυττε τὴν ἀνάγκη μιᾶς μεταρρύθμισης ποὺ θὰ ξανάφερνε τὴν ἐλληνικὴ Ἐκκλησία κοντὰ στὸ χριστιανικὸ πολιτισμὸ. Κατὰ τὴ γνώμη του, ὡς πρώτη ἱστορικὰ ἡ Ἐκκλησία μας εἶναι ἡ ἀτελέστερη πραγμάτωση τῆς Χριστιανικῆς Ἰδέας καὶ βρίσκεται κατ' ἀναπόδραστη ἀνάγκη σὲ διάσταση πρὸς τὴν πρόοδο τοῦ χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ διάσταση αὐτὴ — ἔλεγε — θὰ ἐκλείψει, ἅμα οἱ τύποι τῆς θρησκείας μας, νεκρωμένοι ἀπὸ τὴ στασιμότητα, ξαναγεμίσουν ἀπὸ πνευματικὸ περιεχόμενο καὶ πάρουν μὲ αὐτὴ τὴν ἀνακαίνιση νέα ζωὴ. Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀναμόρφωση θὰ ἔφερνε, κατὰ τὸν Γρατσιᾶτο, καὶ τὴν ἀνάπλαση τοῦ ἔθνους. Σκέψεις γενναῖες ποὺ ἔβγαιναν ὄχι μόνον ἀπὸ ἓνα θεωρητικὸ σχῆμα, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ προθέσεις εὐγενεῖς.

Ὅχι καθαυτὸ ἐγγελιανός, ὅσο γενικότερα ἰδεοκρατικὸς εἶναι στὶς καλολογικὲς ἀντιλήψεις του ὁ Λευκαδίτης κληρικὸς Κων. Στρατοῦλης (ποὺ εἶπε τὸν ἐπικήδειο τοῦ Σολωμοῦ στὴν Κέρκυρα), συγγραφέας τοῦ πρώτου Ἐγχειριδίου Αἰσθητικῆς στὴ γλώσσα μας («Λοκίμιον Καλλιλογίας ἢτοι Στοιχεῖα Αἰσθητικῆς» 1856). Ἀντλεῖ ἀπὸ συγγράμματα ἰταλικά καὶ ἀκολουθεῖ κατὰ κύριο λόγο τὸν Gioberti⁵⁵. Ἄν μνημονεύει ρητὰ τὸν Hegel, ἀναλύει τὶς ἔννοιές του [. . .] καὶ μὲ ὀρισμένες διατυπώσεις φαίνεται ὅτι υἱοθετεῖ τὶς κεντρικὲς τοῦ ἐγγελιανισμοῦ ἀρχές, ὅμως δὲν εἶναι ἀποκλειστικὸς στὶς προτιμήσεις του. Μᾶλλον προσπαθεῖ (ὅπως καὶ οἱ πρότυποι συγγραφεῖς του) νὰ συνδυάσει τὶς αἰσθητικὲς θεωρίες τοῦ Kant καὶ τοῦ Hegel, μὲ σταθερὸν ὅμως προσανατολισμὸ πρὸς τὴν ἰδεοκρατικὴ ἐρμηνεία τοῦ Ὁραίου καὶ τῆς Τέχνης: «Ὁρίζομεν τὸ ὄραϊον παράστασιν ιδέας τινὸς ὑπὸ προσήκουσαν αἰσθητὴν μορφήν, δι' ἧς διεγείρεται ἡ ἀρμονικὴ ἄσκησις τῶν δυνάμεων τῆς ψυχῆς».

Χαρακτηριστικὸ τῆς ἰδεοκρατικῆς Αἰσθητικῆς εἶναι ἡ ἐξαρση τῶν πρα-

γματοποιήσεων τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας ἀναφορικὰ μὲ τὶς καλὲς προθέσεις ἀλλὰ τὰ ἀτελῆ καὶ ἀβέβαια πλάσματα τῆς Φύσεως. Ἡ ἀντιδιαστολὴ αὐτὴ εἰσάγεται κατὰ κάποιον τρόπο ἀπὸ τὴν ρομαντικὴν φιλοσοφίαν ποὺ μὲ τὸ στόμα τοῦ Α. W. Schlegel (τὸ 1801) ὄριζε τὸ ὠραῖο συμβολικὴν παράστασιν τοῦ ἀπείρου καὶ στὴν Τέχνη θεωροῦσε τὸν ἄνθρωπον (τὸ δημιουργὸν καλλιτέχνη) «κανόνα» (Norm) τῆς Φύσεως. Πρὸς τὴν ἴδια διεύθυνσιν προχωροῦν ἀργότερα περισσότερο οἱ ἰδεοκράτες καὶ ἀντιτάσσονται ριζικὰ πρὸς τοὺς δουλικοὺς ἀντιγραφεῖς τῶν δῆθεν φυσικῶν καλλωνῶν, καθὼς καὶ πρὸς τοὺς θεωρητικοὺς των. Ὁ Jean Paul ἀπαιτεῖ ἀπὸ τὸν ἀληθινὸν καλλιτέχνη «πνευματικὴν μίμησιν» τῆς πραγματικότητος· ἡ Τέχνη, λέγει, μὲ τὴν μίμησιν τῆς Φύσεως «ἐκθέτει ἰδέες». — Ἀπ' αὐτὴν τὴν κίνησιν ἐμπνέεται, ὅταν γράφει γιὰ τὸ ὠραῖο ὁ Δημήτριος Χαντσερῆς [...]. Ὁ ἴδιος ὀνομάζει στὶς πηγὲς τοῦ τὸν Ἀλέξανδρον von Humboldt (1769 - 1859)⁵⁶, δὲν τὸν ἀκολουθεῖ ὅμως ἐντελῶς, ἀλλὰ συνδυάζει τὶς ἀντιλήψεις τοῦ Γερμανοῦ σοφοῦ γιὰ τὸ ὠραῖο καὶ τὴν ἀπόλαυσιν τῆς Φύσεως μὲ ὅσα διδάσκουν γιὰ τὶς σχέσεις τῆς Τέχνης πρὸς τὴν Φύσιν οἱ «πάλαι Ἕλληνες τε καὶ Ῥωμαῖοι» (ὁ Πλάτων ἰδίως στὸ «Συμπόσιον» του καὶ οἱ «ἄγαν ἰδεολόγοι τῶν νεωτέρων»). Κατὰ τὸν Χαντσερῆ «ἡ τέχνη τὴν ὑπεναντίαν ὁδὸν βαδίζει τῇ φύσει· αὕτη μὲν γὰρ τὸ καλὸν φύρδην ἐπὶ τὸ ἀπειρον προεκκέουσα, εἰς τὸ ἀνείδεον καὶ ἀσχημάτιστον τὴν ἡμετέραν διάνοιαν παράγει· ἡ δὲ τέχνη ἐνθέω ζήλω πάντοθεν αὐτὸ συλλέγουσα, πρὸς τὴν πολυῦμινον τοῦ τελείου καλοῦ πηγὴν ἐκ τῶν ἐνόητων ἐπαναστρέφει, τὴν μεταξὺ ὁδὸν διὰ παγκάλων ἔργων κοσμοῦσα, οἷς ἡ ἡμετέρα ψυχὴ ἐντρυφῶσα, πτεροῦται». Τὴν ὁμορφίαν δὲν τὴν βλέπει ὁ ἡπειρώτης δάσκαλος μακριὰ ἀπὸ τὴν ἀλήθειαν καὶ ἔξω ἀπὸ τὴν καθαυτὴ οὐσία τοῦ ἀγαθοῦ· τριαδικὴ εἶναι καὶ ἡ δική του ὑψιστὴ ἀξία, ὅπως καὶ τοῦ Πλάτωνα: «Τὸ καλὸν οὐδὲ ἐν ἄλλο τυγχάνει ἢ τὸ ἀναπόσπαστον εἶδος αὐτοῦ τοῦ ἀληθοῦς ἐν νόμῳ τοῦ ἀγαθοῦ ἡρμοσμένον· πᾶν γὰρ εἶδος οὐσίας εἶδος ἐστὶ, πᾶσα τε αὐτὴ οὐσία εἶδος οὐσίας, τὸ δὲ Καλὸν εἶδος τοῦ Ἀληθοῦς, καὶ τὰνάπαλιν, τὸ Ἀληθὲς οὐσία τοῦ Καλοῦ».

Δὲν γράφει συστηματικὴν Αἰσθητικὴν ὁ Χαντσερῆς· [καὶ ἀφιερώνει ἓνα μέρος τῆς στὴν πολεμικὴν] κατὰ τῶν ἰδεῶν τοῦ Κοραῆ (ἐπικρίνει τὶς «προοδευτικὲς» ἰδέες τοῦ Κοραῆ, γιὰ τὴν γλῶσσαν κυρίως, τὴν παιδείαν καὶ τὴν θρησκείαν). Πρὸς τὴν Ἱστορίαν τῆς Φιλοσοφίας στρέφονται οἱ κλίσεις τοῦ «Προοίμιον εἰς τὴν Ἱστορίαν τῆς Φιλοσοφίας» εἶναι ἡ διδακτορικὴ του διατριβὴ στὴν Γερμανίαν· ὁ ἴδιος μετάφρασε (1867) καὶ τὴν «Geschichte der griechischen Philosophie» (1859) τοῦ Albert Schweigler⁵⁷. Τόσον ὅμως αὐτὸς ὅσο καὶ ὁ Κ. Στρατούλης διαβάζονται μὲ πολὺ ἐνδιαφέρον· ἐκεῖνος ἔχει στερεώτερον θεωρητικὸν ὄπλισμόν (ἀδικεῖ ὅμως τὰ νοήματά του ἢ ἐπιτηδευμένη ἀρχαῖζουσα γλῶσσα του μὲ τὶς ρητορικὲς τάσεις τῆς), ὁ Στρατούλης μεγαλύτερη διαύγεια καὶ ἀνοιχτότερον ὄριζοντα. Στὸν τελευταῖον ἀνήκει ἡ πρόσθετη τιμὴ ὅτι ἔγραψε πρὶν ἀπὸ ἑκατὸ χρόνια ἓνα Ἐγχειρίδιον Αἰσθητικῆς ποὺ διατηρεῖ καὶ σήμερον τὴν διδακτικὴν του ἀξίαν.

Ὁ ἐκλεκτισμὸς ἀντιπροσωπεύεται στὴ νέα φιλοσοφικὴ γραμματεία μας ἀπὸ τὸν διαπρεπέστερο νεοέλληνα φιλόσοφο τοῦ περασμένου αἰῶνα, τὸν Πέτρο Βράϊλα - Ἀρμένη, ἄνθρωπο μὲ πολυσχιδῆ καὶ πλούσια δράση (διδασκτικὴ, συγγραφικὴ, πολιτικὴ, διπλωματικὴ), προικισμένο μὲ πολλὰς πνευματικὲς ἰκανότητες: εὐρυμάθεια, φαντασία καὶ νοῦ συστηματικὸς. Ἀπὸ τοὺς φιλοσόφους τοῦ καιροῦ του θαυμάζει καὶ ἀκολουθεῖ τὸν Γάλλο ἐκλεκτικὸ Victor Cousin⁵⁸ (1792 - 1867). Εὐρύχωρος καὶ διαλλακτικὸς ἀπὸ χαρακτήρα, ὁ Βράϊλας - Ἀρμένης μὲ τὴ συνεχὴ διεργασία καὶ ἀνάπτυξη τῶν ιδεῶν του συγκροτεῖ σύστημα φιλοσοφικὸ, ὅπου ἐπιλέγοντας καὶ συναρμολογώντας τὶς ἀρχές του συμφιλιώνει τὸν ἰδεαλισμὸ μὲ τὸν ρεαλισμὸ, τὸ λόγο μὲ τὴν ἐμπειρία, τὴ μεταφυσικὴ μὲ τὴν ἐπιστήμη, τὴ θεωρία μὲ τὴν πράξη καὶ αὐτὴν ἀκόμα τὴ θρησκευτικὴν ἀποκάλυψη μὲ τὸ φιλοσοφικὸ λογισμὸ. Παντοῦ βλέπει, σὲ ἔσχατην ἀνάλυση, τὴν ἐνότητα καὶ τὴν ἄρμονία, καὶ τὰ διανοήματά του τὰ οἰκοδομεῖ ἔτσι ὥστε στὸ τέλος μιὰ καὶ μόνη θεώρηση νὰ ἀγκαλιᾷ ὅλα τὰ προβλήματα καὶ τὶς λύσεις τους ἀπὸ τὴν ἴδια πάντα σκοπιὰ καὶ μὲ τὰ ἴδια μέτρα: τὸ πνεῦμα διὰ τοῦ πνεύματος. Ὁ ἴδιος ἐξηγεῖ πολὺ παραστατικὰ τὴν προοπτικὴ του: «Ἀπὸ τοῦ πρώτου ἡμῶν Δοκιμίου καὶ διὰ πάντων τῶν ἀσθενῶν ἡμῶν ἔργων κατετάχθημεν εἰς ἐκείνην τὴν φιλοσοφικὴν σχολήν, ἣτις τὴν μελέτην τοῦ πνεύματος διὰ τοῦ πνεύματος θέτει ὡς ἀφετηρίαν πάσης φιλοσοφίας καὶ πάσης ἐπιστήμης, καὶ τὸ πνεῦμα θεωρεῖ ὡς ἔλλογον καὶ ἐλευθέραν δύναμιν, ἔχουσαν συνείδησιν ἑαυτῆς, μὴ ταυτιζομένην μετὰ τῶν ἄλλων δυνάμεων, ἀλλὰ συναρμολογουμένην μετ' αὐτῶν καὶ διὰ τοῦ λόγου νοοῦσαν καὶ ἑαυτὴν καὶ τὸν κόσμον καὶ τὸν Θεόν. Καὶ ἐν τῷ λόγῳ εὐρομεν τὴν ἔννοιαν τοῦ ὄντος, παρέχουσαν ἡμῖν τὴν ὑπόστασιν σχετιζομένην πρὸς τινὰ μορφήν ἐν τόπῳ καὶ χρόνῳ ἔκ τινος προερχομένην αἰτίου καὶ διὰ τῆς ταυτότητος αὐτῆς τείνουσαν πρὸς τι τέλος. Καὶ διὰ τῆς λογικῆς ταύτης ἔννοιας καὶ τὴν ψυχολογίαν ἐπροσπαθήσαμεν νὰ συστηματοποιήσωμεν, καὶ τὴν λογικὴν νὰ διαφωτίσωμεν καθὸ δι' αὐτῆς προβαίνουσαν εἰς τὴν ἀνακάλυψιν καὶ ἀπόδειξιν τοῦ ἀληθοῦς, καὶ τὴν καλολογίαν νὰ διατυπώσωμεν συμφώνως πρὸς αὐτὴν κατὰ τε τὴν νόησιν καὶ τὴν ποίησιν τοῦ καλοῦ, καὶ πᾶσαν τὴν ἠθικὴν νὰ καταδείξωμεν ἐξ αὐτῆς ἀπορρέουσαν καὶ ὡς πρὸς τὸ ἄτομον καὶ ὡς πρὸς τὴν κοινωνίαν καὶ ὡς πρὸς τὴν ἀνθρωπότητα. Ἐπὶ τέλους δὲ πάσας τὰς ἄλλας ἐπιστήμας ἐπειράθημεν νὰ ὑπαγάγωμεν εἰς τὴν αὐτὴν λογικὴν ἔννοιαν ἣτις εἶναι ἡ βᾶσις τῆς φιλοσοφίας».

Στὴν προσπάθεια τοῦ Βράϊλα - Ἀρμένη ἀπὸ τὴ θεμελιώδη καὶ «αὐτονόητη» ἀρχή, τὴν ἔννοια τοῦ ὄντος, νὰ φτάσει μὲ ἀνάλυση, στὶς κύριες κατηγορίες (ποὺ δὲν τὶς θεωρεῖ μόνον ὡς *arbitrii* τύπους τοῦ συνειδέναι, ἀλλὰ καὶ ὄντολογικὰ σὰ στοιχεῖα τοῦ ἴδιου τοῦ εἶναι): τὴν «ὑπόσταση», τὴ «μορφή», τὴ «σχέση», τὸ «χρόνο» καὶ τὸν «τόπο» — ἐπίσης μὲ τὴ διατομὴ τῆς λογικῆς

συνείδησης νὰ θέσει τὶς τρεῖς «σύμφυτες» καὶ «καθολικὲς» ἀρχές: τῆς ἀντίφρασης, τῆς αἰτιότητος καὶ τῆς σκοπιμότητος, ποὺ συνυφαίνονται γιὰ ν' ἀπαρτίσουν τὴν ἐνότητα τοῦ Θεωρητικοῦ πνεύματος — ἀκόμη καὶ στὸν τρόπο, μὲ τὸν ὁποῖο ἀποδείχνει πῶς τὸ Ἐγὼ μὲ μὴν ἀπλή καὶ ἄμεση ἐνόραση συλλαμβάνει τὸ Οὐκεγὼ ἢ ὑψώνεται πρὸς τὸ καθολικὸ αἶτιο τῆς ἀτελεύτητης σειρᾶς τῶν ὄντων, τὸ Θεό, καὶ βεβαιώνεται γιὰ τὴν ὑπαρξή του, ὑπάρχει μιὰ διαλεκτικὴ ποὺ προκαλεῖ βέβαια τὸ θαυμασμὸ γιὰ τὸ πλάτος καὶ τὴν ἐλαστικότητα τῶν κινήσεών της, ἀλλὰ ταυτόχρονα δίνει καὶ τὴν ἐντύπωση μιᾶς δογματικῆς ἀφέλειας καὶ εὐκολίας ποὺ ἀφαιρεῖ ἀπὸ τοὺς τιθέμενους συσχετισμοὺς μεγάλο μέρος ἀπὸ τὴν πειστικὴ τους δύναμη. Ὁ προσεχτικὸς ἀναγνώστης ὄχι μόνον τῆς Μεταφυσικῆς καὶ τῆς Λογικῆς ἀλλὰ καὶ τῆς Αἰσθητικῆς καὶ τῆς Ἠθικῆς τοῦ Βράϊλα-Ἀρμένη αἰσθάνεται ὅτι τὸ πνεῦμα τοῦ φιλοσόφου δὲν ἔχει ἀνάλογη πρὸς τὴν εὐφορία τοῦ κριτικῆν ὀξύτητα. Τοῦ λείπει ἢ διάθεση καὶ ἢ ἰκανότητα γιὰ συνεχῆ ἐπαγρύπνηση καὶ ἔλεγχον τῶν ἰδίων τῶν βηματισμῶν του. Καὶ γιὰ τοῦτο οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς λύσεις ποὺ ἀνακαλύπτει προβάλλονται ἄλλοτε μὲ τὴν λείανση τῶν δυσκολιῶν τοῦ προβλήματος (πέρ' ἀπὸ τὰ ἐπιτρεπόμενα ὄρια), ἄλλοτε μὲ τὴν ἄγνοια ἢ τὴν κακὴ ἐκτίμηση τοῦ πραγματικοῦ βάθους του καὶ ἄλλοτε μὲ συμβιβασμοὺς εὐθραυστους ἢ ἀσταθεῖς ἰσορροπήσεις. — Τὴν κριτικὴν ἀνάλυση τῶν ἰδεῶν τοῦ Βράϊλα-Ἀρμένη ὁ Παῦλος Καλλιγᾶς τὴν ἀποτελειώνει μὲ τὸν ἀκόλουθον δίκαιον καὶ εὐστοχὸν χαρακτηρισμόν: «Ἐξ ὅσων μᾶς διεκοίνωσε, βλέπομεν ἐμβρίθειαν ἀνακινούσαν ἐκ βάθους τὰ δεινότερα προβλήματα τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως. Τὴν ἐμβρίθειαν ταύτην συνοδεύει εὐτυχῶς ἢ σαφήνεια καὶ ἢ γλαφυρότης τοῦ λόγου. Γνήσιος ἀπόγονος τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς φιλοσοφίας ὁ Συγγραφεύς, πάντοτε κυριολεκτεῖ καὶ ἐπιτηδεῖως συμπλέκει τὴν περίοδόν του πρὸς τὸ πιθανὸν καὶ καταπειστικόν. Ἀπὸ τὴν ἄποψιν τῆς ἐκλεκτικῆς σχολῆς παρέχει πολλὰ νέα καὶ πρωτότυπα, καρποὺς ἰδίας μελέτης, ἀλλ' ἀπὸ ἄλλην ἐποψιν δεικνύει μόνον ἐπιτηδειότητα εἰς τὸ νὰ καλύψῃ τὸ μέγα ἔλλειμμα τῆς ἐκλεκτικῆς μεθόδου, μὴ ἐχούσης κλίμακα διὰ ν' ἀναβῆ εἰς τὸ ἀπόλυτον, καὶ ἐπομένως καταφευγούσης εἰς τὰς ἐμφύτους ἰδέας, τῶν ὁποίων περιορίζει ὁ Συγγραφεύς μας τὸν ἀριθμόν»⁵⁹.

Ἐκλεκτικὸς ὑπῆρξε στὶς φιλοσοφικὰς θεωρήσεις του καὶ ὁ Φίλιππος Ἰωάννου, ἐπὶ μακρὰ ἔτη καθηγητῆς τῆς φιλοσοφίας στὸ Πανεπιστήμιον τῶν Ἀθηνῶν. Κλασικὴ παιδεία εἶχεν ἐξαιρετὴ (στιχουργοῦσε μὲ εὐχέρεια στὴν ἀρχαίαν ἐλληνικὴν), δὲν ἔδωσε ὅμως συγκροτημένον συγγραφικὸν ἔργον. Λόγους ἐτύπωσε, μικρὰ ἐπίσης μελετήματα, καὶ ἡ διδασκαλία του μᾶς εἶναι γνωστὴ ἀπὸ παραδόσεις λιθόγραφες ἢ δημοσιευμένους ἀπὸ τετράδια μαθητῶν του (ἀλλὰ χωρὶς τὴν δικήν του ἐπίβλεψη καὶ ἐγκριση). Ἡ φιλοδοξία του νὰ συντάξῃ τὶς φιλοσοφικὰς ἀρχὰς μὲ σύστημα., ἰκανὸν νὰ περιλάβῃ ὅλους τοὺς κλάδους τῆς Φιλοσοφίας, τὸν ἔκανε νὰ ἀντλεῖ μὲ εὐκολία τὸ ὑλικὸν του ἀπὸ ποικίλας πηγὰς (ἀπὸ τὶς ἰδεαλιστικὰς κυρίως σχολὰς τοῦ 19ου αἰ.) καὶ νὰ ἰκανοποιεῖται μὲ τὴν ἐξωτερικὴν συναρμολόγησιν τῶν σκέψεων

του. Πρωτοτυπία δὲν ἔχουν οἱ ἰδέες του, ἀλλὰ μόνον ἱστορικό ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ σημερινὸ μελετητή.

Στὸν κλάδο τῆς Φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου συγγραφικὴν ἐργασία παρουσίασε καὶ ὁ Νεοκλήσης Γ. Καζάζης (1849 - 1936), καθηγητῆς τοῦ μαθήματος τούτου στὴ Νομικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (1894 - 1910). Ἐγγραψε: «Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου καὶ τῆς Πολιτείας, τόμ. Α' «Ἡ Ἱστορία», τόμ. Β' καὶ Γ' «Ἡ Θεωρία» (Ἀθῆναι 1891 - 1892). Ἀπὸ τὰ ἄλλα δημοσιεύματά του ἀξιωματιμότερα εἶναι: 1. «Ἡ ἀρχαία πολιτεία καὶ αἱ περὶ αὐτῆς θεωρίαι τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους» (Ἀθῆναι 1877) καὶ 2. «Ἡ κοινωνικὴ ἀντίληψις τῆς Ἱστορίας» μέσα στὸ περιοδ. Ἀρχεῖον τῶν Οἰκονομικῶν καὶ Κοινωνικῶν Ἐπιστημῶν, τόμ. 3, τεύχος Β - Γ (Ἀθῆναι, Ἀπρίλ. - Σεπτ. 1923). Ἰδιαιτέρο ἐνδιαφέρον οἱ ἐργασίες τοῦ Ν. Καζάζη δὲν ἔχουν εἶναι τὸ περισσότερο συλλογῆς καὶ ἐπιμέλειας παρὰ προσωπικοῦ στοχασμοῦ προϊόντα.

Στοὺς ἐκλεκτικούς μπορεῖ νὰ καταταχθεῖ καὶ ὁ Παναγ. Ἀγιοσοφίτης ποὺ προσπάθησε νὰ διαλλάξει τὶς ἀντιτιθέμενες γνωσιολογικὲς θεωρίες τοῦ «ἰδανισμοῦ» (idealismus) καὶ τοῦ «πραγματισμοῦ» (realismus) σ' ἓνα ἰσόρροπο φιλοσοφικὸ σχῆμα (τὸ κρῆμα του ὀνομάζει «ἰδανικοπραγματισμό»), χωρὶς ὅμως νὰ ὀλοκληρῶναι τὴν ἐργασία ποὺ ἄρχισε (τὸ 1901 δημοσίευσε τὸ α' μέρος της· ἕως τὸ 1928, ποὺ πέθανε, δὲν ἔδωσε καμιὰ συνέχεια στὸ βιβλίον του) καί, προπάντων, χωρὶς ν' ἀποφύγει στὴ θέση καὶ ἀνάπτυξη τῶν ἐπιχειρημάτων του τὸν ἀπλοϊκὸ δογματισμό. Κατὰ κύριο λόγο ἀπηχεῖ τὶς ἰδέες τῆς γερμανικῆς ἀκαδημαϊκῆς φιλοσοφίας τῶν τελευταίων δεκάδων τοῦ περασμένου αἰῶνα, ποὺ πλαισίωνε τὴ μεθοδολογία τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν μὲ μιὰ θεωρία τῆς γνώσης, σχηματισμένην ἀπὸ τὴ συνείρεση τῆς κριτικῆς φιλοσοφίας τοῦ Kant καὶ τοῦ θετικισμοῦ τοῦ Aug. Comte. Ἀπέναντι στὸ ἐγώ, ὑποστηρίζει ὁ Ἀγιοσοφίτης, ὑπάρχει καθ' ἑαυτὸν ὁ κόσμος τῆς φυσικῆς πραγματικότητος ποὺ γίνεται προσιτὸς στὴ γνώση ὄχι μὲ τὶς ποιότητες τῶν αἰσθημάτων, ἀλλὰ μὲ μερικὲς θεμελιώδεις ιδιότητές του: τὴν ἔκτασι, τὸ ἀδιαχώρητο, τὴν ἐπιφάνεια, τὸ σχῆμα καὶ τὸ μέγεθος. Αὐτὴ εἶναι ἡ περιοχὴ τοῦ «σχετικοῦ οὐκεγώ». Ὑπάρχει ὅμως καὶ τὸ ἀπόλυτο ὄν: ἀπόλυτο ἐγώ καὶ ἀπόλυτο πνεῦμα ποὺ νοοῦνται ὡς ἀπόλυτη αἰτία, ἔξω ἀπὸ τὸ χῶρον, τὸ χρόνο καὶ τὴν αἰτιότητα. Τὴ φύση συναποτελοῦν δύο οὐσίαι: τὸ πνεῦμα καὶ ἡ ὕλη· ἄγνωστες, ἀλλὰ ὄχι καὶ ἀρνήσιμες. Ὅ,τι μποροῦμε νὰ κατηγορήσομε σ' αὐτὲς εἶναι μόνον ὀρισμένες ιδιότητές τους· τὸ πνεῦμα εἶναι οὐσία «ἐνεργοῦσα, νοοῦσα, εἰδοποιουσα», ἡ ὕλη οὐσία «πάσχουσα, νοουμένη, εἰδοποιουμένη». Τὴν ἴδια συγκρότησι ἔχουν καὶ τὰ ἄτομα διαμέσου τῶν ὁποίων οἱ οὐσίαι αὐτὲς μεταβαίνουν ἀπὸ τὴν καθαρὴν τους κατάστασι στὴν «ἐμπειρικὴν» καὶ «ἐμμορφον»· εἶναι κι' αὐτὰ «ὕλιοπνευματικά». — Οἱ ἱστορικὲς πηγὲς τῶν ἰδεῶν αὐτῶν εἶναι πολλὲς καὶ ποικίλεις. Ὁ Ἀγιοσοφίτης ὀνομάζει μιὰ μακρὰ σειρὰ διδασκάλων του ἀπὸ τοὺς Ἑλεάτες καὶ τὸ Δημόκριτο ἕως τὸν Descartes, τὸν Locke, τὸν Kant καὶ τὸν Alois Riehl· φιλοδοξεῖ, λέγει, νὰ συντάξει μέσα στὶς θεωρήσεις του τὸν ἐμπειρισμὸ καὶ τὸν ὀρθολογισμὸ⁶⁰. Ἐξωτερικὰ τὸ κατορθώνει

τὸ σχῆμα τοῦ ὅμως δὲν ἀντέχει πολὺ στὴ βάσανο, κ' ἓνας πρόχειρος ἀκόμη ἔλεγχος ἀρκεῖ νὰ δείξει τὰ χάσματα καὶ τὴν ἀβεβαιότητά του.

III

Ὁ θετικισμὸς, τὸ πνεῦμα τὸ «θετικό», καὶ ὡς φιλοσοφικὸς προσανατολισμὸς καὶ (κυρίως) ὡς μεθοδολογικὸς κανόνας στὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα (ιδίως στὴν Ψυχολογία), ἀντιπροσωπεύεται, τὴν ἐποχὴ πού μᾶς ἀπασχολεῖ, ἀπὸ τὸν Γεώργιο Βιζυηνὸ καὶ τὸν Θεόφιλο Βορέα.

Πολλοὶ λίγοι γνωρίζουν ὅτι ὁ ποιητὴς Γ. Βιζυηνός, πού εἶχε τόσο τραγικὸ τέλος (πέρασε τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του στὸ ψυχιατεῖο), εἶναι καὶ γιὰ τὶς φιλοσοφικὲς συγγραφές του σημαντικὸς. Οἱ σπουδές του στὴ Λειψία, τὰ χρόνια πού ἄρχιζε ἐκεῖ θριαμβευτικὰ μὲ τὸν W. Wundt ἢ πειραματικὴ ψυχολογικὴ ἔρευνα, τὸν ἔφεραν κοντὰ στὸ πνεῦμα καὶ στὶς μεθόδους αὐτῆς τῆς ἐργασίας, πού ἔδιναν τότε τὴν ἐντύπωση ὅτι θὰ ἀνακαίνιζαν ὄχι μόνον τὰ θέματα τῆς ψυχολογίας, ἀλλὰ καὶ ὁλόκληρο τὸ πεδίο τῆς φιλοσοφικῆς προβληματικῆς. Καρπὸς τῶν φοιτητικῶν μελετῶν του εἶναι ἡ διδακτορικὴ του πραγματεία: «Das Kinderspiel in Bezug auf Psychologie und Pädagogik» (Leipzig 1881), μιὰ ἀπὸ τὶς πρῶτες πού ἔθεσαν τὸ ζήτημα τῆς ψυχολογικῆς καὶ παιδαγωγικῆς σημασίας τοῦ παιχνιδιοῦ μὲ θαυμαστὴ διορατικότητα⁶¹. Ὁ ἴδιος ἐξηγεῖ ἀργότερα αὐτὴ τὴν ἐργασία του, τὶς ἐπιδιώξεις καὶ τὴ σημασία της: μὲ τὴ θεωρία τῆς παιδιᾶς, γράφει, ὁ ποιητὴς Schiller ἐδίδαξε τοὺς φιλοσοφοῦντας πῶς νὰ βεβαιωθοῦν γιὰ τὴν πλαστικὴ δύναμη τοῦ πνεύματος καὶ γιὰ τὴν τάση του νὰ ἀπελευθερώνεται ἀπὸ τὴν ὕλη: τὸ παιχνίδι εἶναι ἡ καλύτερη ἀπόδειξη⁶². [. . .].

Πραγματικὰ ὑπῆρξε μεγάλο ἀτύχημα γιὰ τὴν κίνηση τῶν φιλοσοφικῶν ιδεῶν στὴ νέαν Ἑλλάδα τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Γ. Βιζυηνὸς δὲν ἐσταδιοδρόμησε στὸ Πανεπιστήμιον τῶν Ἀθηνῶν καὶ, γιὰ λόγους κυρίως ὑγείας, ἐγκατέλειψε τὶς ἐργασίες του τὶς ψυχολογικὲς καὶ αἰσθητικὲς. Οἱ σύντομες πραγματεῖες πού μᾶς ἄφησε ἀπάνω σὲ φιλοσοφικὰ θέματα, δείχνουν στερεὸ θεωρητικὸν ὀπλισμὸ καὶ ὀξύ, ἐρευνητικὸ νοῦ. Ἀνιχνεύοντας τὶς πηγές τοῦ Καλοῦ καὶ τὰ κίνητρα τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας δὲν χάνεται σὲ ἀφηρημένες ἐννοιες, ἀλλὰ ἐξετάζει σὰν ψυχολόγος τὰ καλλολογικὰ συναισθήματα, τὴ φύση, τὶς σχέσεις τους μὲ τὸν ἄλλο ψυχικὸ βίον, τὸν ἐκφραστικὸν δυναμισμό καὶ (ὄχι μόνον ἀκολουθώντας τοὺς δασκάλους του, ἀλλὰ καὶ μὲ ἀρκετὴν αὐτοτέλεια ἀντικρίζοντας τὰ προβλήματα) προσπαθεῖ, μὲ μέσα πάντοτε θετικά, νὰ ἐξηγήσει τὴν ἰδιορρυθμίαν τόσο τῆς καλλιτεχνικῆς προσωπικότητος, ὅσο καὶ τοῦ καλλιτεχνικοῦ ἔργου. Οἱ λιγοστὲς σελίδες πού ἔγραψε ἀπάνω στὸ θέμα (καὶ τὰ δύο τεύχη τῶν μελετῶν του δὲν ξεπερνοῦν τὶς 90) διαβάζονται μὲ ἐνδιαφέρον καὶ μὲ ἀνεση, γιὰτὶ ἡ σκέψη του μένει πάντα συγκεντρωμένη καὶ διαυγής. Ἀξιομνημόνευτη εἶναι ἐπίσης καὶ ἡ μελέτη του ἀπάνω στὶς αἰσθητικὲς ιδέες τοῦ Πλωτίνου.

Ὁ κυριότερος ἐκπρόσωπος τῆς ἀκαδημαϊκῆς φιλοσοφίας στὴν Ἑλλάδα τῶν πρώτων πενήντα χρόνων τοῦ αἰώνα μας εἶναι ὁ Θεόφιλος Βορέας· ἀπὸ τὴν ἔδρα τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Ἀθηνῶν ἐδίδαξε τὰ φιλοσοφικὰ μαθήματα ἐπὶ σαράντα περίπου χρόνια καὶ μὲ τὴν ἔντονη προσωπικὴ του προβολὴ ἔδινε (μέσα κ' ἔξω ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα) τὴν ἐντύπωση ὅτι ἡ διδασκαλία καὶ οἱ συγγραφές του σκεπάζουν ὁλόκληρο τὸν ἐλληνικὸ χῶρο αὐτῆς τῆς πνευματικῆς περιοχῆς. Πλάτος καὶ ποικιλία στὰ θεωρητικὰ διαφέροντα, παιδεία στερεὴ (ιδίως στὰ κλασικὰ γράμματα καὶ γενικὰ στὴν ἀρχαιογνωσία), ἐπιμέλεια καὶ ἐνημέρωση στὴν εὐρωπαϊκὴ κίνησι τῶν ἰδεῶν, ἀκόμη καὶ πάθος γιὰ τὴ διδαχὴ χαρακτήριζαν τὸν ἄνθρωπο καὶ προσδιορίζουν τὴν ἀξία τοῦ συγγραφικοῦ του ἔργου. Ἀρχικὰ στράφηκε πρὸς τὶς θεολογικὰς σπουδὰς (εἰδικότερα πρὸς τὴ γλῶσσα καὶ τὴν ἑρμηνεία τῆς Παλ. Διαθήκης), ζήτησε μάλιστα καὶ νὰ καταλάβει τὴν ἀντίστοιχη ἔδρα στὴ Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Ἀθηνῶν. Ἐπειτα, μὲ τὴν ἐκλογή του στὴν ἔδρα τῆς Φιλοσοφίας, ἀφοσιώθηκε σ' αὐτήν. Ἀλλὰ καὶ πάλι δὲν περιορίστηκε στὴ συστηματικὴ Φιλοσοφία ἢ σὲ ὀρισμένους κλάδους τῆς. Μαθητὴς τοῦ W. Wundt στὴ Λειψία καὶ ἔχοντας πρότυπο τὸ δάσκαλό του, ἴδρυσε καὶ ὀργάνωσε Ψυχολογικὸ Ἐργαστήριον στὸ Πανεπιστήμιον, καὶ ἐκεῖ ἔκαμε μιὰ σειρὰ ἀπὸ μεθοδικὰς πειραματικὰς ἔρευνες ἀπάνω σὲ πολλὰ θέματα (μελέτησε τὴν πορεία καὶ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς μνήμης, τὴ δύναμίν τῆς, τὴν πορεία τῆς λήθης, τὴν ἄσκησιν τῆς μνήμης, τὴ σχέσιν τῆς πρὸς τὴν εὐφυΐα, τὴ νοημοσύνη γενικότερα, ἀκόμη καὶ φαινόμενα διάφορα τοῦ συναισθηματικοῦ καὶ τοῦ βουλευτικοῦ βίου) μὲ σκοπὸ νὰ ἐλέγξει τὰ πορίσματα ἄλλων ἐρευνητῶν, νὰ τὰ συμπληρώσει καὶ νὰ τὰ διευκρινίσει. Παράλληλα ἀσχολήθηκε καὶ μὲ ζητήματα τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας (ιδίως τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς)⁶³. Ἀκόμη καὶ μὲ τὴ λογοτεχνία ἐδημοσίευσε μεταφράσεις ἑμμετρῶν ποιημάτων κλασικῶν ἐλλήνων καὶ ξένων ποιητῶν. Γενικὰ ἡ δραστηριότητά του στὴν ἀκαδημαϊκὴ καὶ ἐκπαιδευτικὴ μας ζωὴ ὑπῆρξε ζοηρὴ καὶ ἀκάματη.

Συγγραφέας πολυγραφότατος ὁ Βορέας ἔγραψε (ἐκτὸς ἀπὸ πλῆθος μικρότερων μελετῶν ἀπάνω σὲ θέματα φιλοσοφικὰ, ἀλλὰ μὲ χαρακτήρα ἱστορικὸ καὶ γραμματολογικὸ) μιὰ σειρὰ ἀπὸ ὀγκώδη συγγράμματα: «Λογικὴ», «Ψυχολογία» καὶ «Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Φιλοσοφίαν» (φαίνεται ὅτι στὰ κατάλοιπά του βρίσκονται ἀκόμη μιὰ «Ἠθικὴ», μιὰ «Αἰσθητικὴ» καὶ μιὰ «Φιλοσοφία τῆς Θρησκείας») πού ὡς Ἐγχειρίδια πανεπιστημιακοῦ ἐπιπέδου εἶναι ἀξιόλογα γιὰ τὴν ἀκρίβειαν τῶν προσφερόμενων γνώσεων (καὶ βιβλιογραφικῶν στοιχείων), γιὰ τὴ συστηματικὴ διάταξιν τῆς ὕλης καὶ γιὰ τὴ διαύγειαν τοῦ λόγου (ἢ τάσιν πρὸς τὴ μεγαλόστομη ρητορείαν ἀντισταθμίζεται ἀπὸ μιὰ δόκιμη ἀρχαῖζοντος τύπου γλῶσσα πού δὲν τῆς λείπει οὔτε ὁ λεκτικὸς πλοῦτος οὔτε ἡ φραστικὴ κομψότης). — Στὶς ιδέας εἶναι ἕνας ἀπὸ πεποίθησιν θετικιστῆς (ἢ φυσικὴ καὶ ἢ ψυχικὴ πραγματικότης μ' ἐμπειρικὰς μεθόδους πρέπει, κατὰ τὴ γνώμην του, νὰ ἀνακρίνονται γιὰ ν' ἀποκαλύπτουν τοὺς νό-

μους των) πού για λόγους ὅμως εἰδικούς (εὐλάβεια πρὸς τὴν παράδοση, φροντίδα για τὴν ἀγωγή τῶν νέων καὶ τὴν κοινωνικὴν εὐστάθεια) ἀρχὴ του ἔχει τὴ μετριοπάθεια, τὸ συγκεκρισμὸ τῶν ἀπόψεων, τὴν ἐποχὴ ἀπὸ παρακινδυνευμένες δοξασίες, καὶ προπάντων τὴν πίστη στὰ οὐμανιστικὰ ιδεώδη τοῦ κλασικοῦ ἑλληνισμοῦ. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ στάση του ἀπέναντι στὰ μεγάλα κοσμολογικὰ καὶ βιοθεωρητικὰ ζητήματα: βέβαιοι για τὴν ὑπαρξὴ τοῦ Θεοῦ καὶ για κάποιο βαθύτερο νόημα τοῦ κόσμου δὲ μπορούμε — πιστεύει — νὰ εἴμαστε· αὐτὸς ὅμως δὲν εἶναι λόγος νὰ καταλύομε πανάρχαιες πεποιθήσεις πού στηρίζουν τὶς ὑψιστες ἀξίες τῆς ζωῆς⁶⁴. Μὲ τὴν ἴδια σύνεση χαράζει τὴ γραμμὴ του στὴν Ἠθικὴ: οἱ ἡδονιστικὲς θεωρίες ἐκφραρίζουν τὸ βίον, ἡ ἄκρατη χρησιμοθηρία ἔχει ὡς ἀναπότρεπτη συνέπεια τὸν κοινωνικὸ πόλεμον· ἐπομένως ὀρθὸ εἶναι τὸ ἀρχαῖον ἑλληνικὸ μέτρο, τὸ μετὰ λόγου καὶ κατ' ἀρετὴν ζῆν, καὶ ἰδανικὸ ἀπώτερον ἢ τελείωσι τοῦ ἀτόμου, τῆς πατρίδας, τῆς ἀνθρωπότητος.

Ὁ Βορέας δὲν ἔχει πρωτοτυπία στὶς φιλοσοφικὲς θεωρήσεις του· δὲν εἶναι νοῦς δημιουργικὸς, ἱκανὸς μὲ προσωπικὸ τρόπο νὰ προωθεῖ τὰ ζητήματα. Ὅχι καθαρὸ φιλοσοφία, ἀλλὰ κυρίως ἐγκυκλοπαιδεῖα φιλοσοφικὴ μπορεῖ νὰ χαρακτηρισθεῖ τὸ πολύτομον ἔργον του. Ἡ συμβολὴ του ὅμως στὴν προαγωγή τῆς πανεπιστημιακῆς διδασκαλίας ὑπῆρξε μεγάλη. Ὑψωσε αἰσθητὰ τὴν στάθμην τῶν φιλοσοφικῶν σπουδῶν στὸ πανεπιστήμιον τῶν Ἀθηνῶν. Ἄν συγκρίνει κανεὶς τὸ διδακτικὸν καὶ συγγραφικὸν ἔργον του, μὲ τὸ ἔργον τῶν προγενέστερων καθηγητῶν τῆς Φιλοσοφίας (μὲ τὸ ἔργον λ.χ. τοῦ Χρήστου Παπαδοπούλου καὶ τοῦ Μαργαρίτη Εὐαγγελίδου), θὰ σημειώσῃ μεγάλες διαφορὰς. Καὶ θὰ ἀναγνωρίσῃ ὅτι μὲ τὸν Θεόφιλον Βορέαν ἢ διδασκαλίαν τῆς Ψυχολογίας καὶ τῆς συστηματικῆς Φιλοσοφίας στὸ Ἐθνικὸν μας Πανεπιστήμιον ἄρχισε πᾶν νὰ γίνεται μὲ τρόπο πού τοποθετεῖ τὸ Ἀνώτατον Ἐκπαιδευτικὸν μας Ἰδρυμα στὸ ἐπίπεδον τῶν ἄλλων εὐρωπαϊκῶν Πανεπιστημίων.

Ὁ Χρήστος Παπαδόπουλος (1835 - 1906), μαθητὴς καὶ ὁπαδὸς τοῦ Herbart. Τὰ βιβλία του ἔχουν τὸν τύπον καὶ τὴν περιορισμένην ἀξίαν τοῦ συνοπτικοῦ ἐγχειριδίου: «Ἐμπειρικὴ Ψυχολογία» (Ἀθῆναι 1887), «Στοιχεῖα Λογικῆς» (1881), «Φιλοσοφικὴ Ἠθικὴ» (1901).

Ὁ Μαργαρίτης Εὐαγγελίδης (1850 - 1932), διδάσκαλος προσεχτικὸς ἀλλὰ συγγραφέας μέτριος. Ἔργα: «Ἱστορία τῆς θεωρίας τῆς γνώσεως» (Ἀθῆναι 1885), «Φιλοσοφικὰ μελετήματα» (1886), «Σύνοψις τῆς Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας τοῦ Ed. Zeller» (1904).

Σ' αὐτὴν τὴν σειράν μπορεῖ νὰ ὀνομαστεῖ καὶ ὁ Ἀντώνιος Κουτσοβέλης (ὑφηγητὴς). Ἔργα: «Μελέτη ἐπὶ τῆς Πολιτείας τοῦ Πλάτωνος» (Ἀ' Ἀθῆναι 1885), «Ἐν βλέμμα εἰς τὴν φιλοσοφίαν καὶ τὴν σοφιστείαν τῆς πρώτης περιόδου τῆς Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας» (1887), «Ἡ φιλοσοφία τῶν Ἀρχαίων εἰς φωτεινὰ σημεῖα» (1902), «Ἱστορία τῆς νεωτέρας φιλοσοφίας ἀπὸ τῆς ἀναγεννήσεως τῶν γραμμάτων ἐν τῇ δύσει μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς» (1907).

IV

Ἀπὸ τὰ φιλοσοφικὰ ρεύματα τοῦ 20οῦ αἰῶνα τοὺς νεοέλληνες φιλοσόφους καὶ λογίους ἐπηρέασαν ὀνιτσεισμὸς, ὀμαρξισμὸς, ὀ

ὕπαρξις μὸς [καὶ ἄλλα ρεύματα μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ὁ νεοκαντι-
σμός].

Τὴν πρώτη δεκαετία τοῦ αἰῶνα μας ἡ ἐπίδραση τοῦ Nietzsche εἶναι μεγά-
λη· ἡ λογοτεχνία μας κυρίως τὴν ὑφίσταται καὶ τὴν ἐκφράζει. Ἐδῶ θὰ μπο-
ροῦσε νὰ ὀνομαστεῖ ὄχι μόνον ὁ Γιάννης Καμπύσης, ἀλλὰ καὶ ὁ Παλαμῆς
καὶ ὁ Σικελιανὸς καὶ ὁ Καζαντζάκης. Στὴν περιοχὴ τῆς φιλοσοφίας τὸ ρεῦ-
μα τοῦτο ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Ζερβὸ (1875 - 1942)⁶⁵.
ἕναν ἐλεύθερο στοχαστὴ πού ὡς ἐπιμελητὴς τῆς Φιλοσοφικῆς Βιβλιοθήκης
Φέξη καὶ μὲ τὰ δημοσιεύματά του (πρόλογοι στὶς δημοσιευόμενες μεταφρά-
σεις φιλοσοφικῶν ἔργων ἢ κριτικὰ ἄρθρα) προώθησε τὶς φιλοσοφικὲς σπου-
δὲς στὴν Ἑλλάδα. Δὲν εἶναι καθ'αυτὸ φιλόσοφος ὁ Ζερβός· περισσότερο ἐρ-
γάζεται μὲ τὴ φαντασία, μυθοποιεῖ τὰ νοήματά του καὶ στὰ ἔργα του δίνει
μορφὴ λογοτεχνική. Ἐγκόλπιο τοῦ ἔκανε τὴ φιλοσοφία τοῦ Nietzsche καὶ
αὐτὴν προσπάθησε νὰ ἐκλαϊκεύσει μὲ συμβολικὸ καὶ κάπως προσωπικὸ
τρόπο. Μὲ τὸ στόμα τῶν ἡρώων του, τοῦ «Γαβατάμα» πρῶτα καὶ ἔπειτα τοῦ
γιοῦ του «Ἀστάρη» (πού ἀρνιέται καὶ ξεπερνάει, πηγαίνει πρὸς πέρα ἀπὸ τὸν
πατέρα) κηρύσσει κι' αὐτὸς τὸ εὐαγγέλιο τῆς ἀκατάσχετης Λύναμης, πού
δημιουργεῖ τὴν Ἱστορία, καὶ τῆς αἰώνιας ἐπιστροφῆς πού σχετικοποιεῖ
κάθε κώδικα ἀξιών. — Πρωτοτυπία ἀλλὰ καὶ αὐστηρὴ λογικὴ τάξι δὲν ἔ-
χουν οἱ ιδέες τοῦ Ζερβοῦ· δογματίζει καὶ δίνει τὴν ἐντύπωση ὅτι περισσό-
τερο προσπαθεῖ νὰ ὑποβάλει παρά νὰ πείσει τοὺς ἀναγνώστες του.

Ἀπὸ τοὺς θεωρητικοὺς τοῦ μαρξισμοῦ ἀξιολογώτεροι ὑπῆρξαν ὁ Γ. Σκλη-
ρὸς καὶ ὁ Δ. Γληνός, πού μὲ τὰ ἔργα τους ἐπηρέασαν γενικότερα καὶ
τὴ σοσιαλιστικὴ πολιτικὴ κίνησι στὴ χώρα μας. Τῆς σοσιαλιστικῆς ιδέας
πρῶτος ἀπόστολος ὑπῆρξε βέβαια ὁ παλαίμαχος Πλάτων Δρακού-
λης (1858 - 1932), οἱ συγγραφές του ὅμως⁶⁶ ἔχουν μᾶλλον δημοσιογραφικὸ
χαρακτήρα. Ἄλλωστε ἡ πολυπραγμοσύνη δὲν ἄφησε τὸν Δρακούλη νὰ ὀρ-
γανώσῃ ἐπιστημονικὰ τὶς ἐργασίες του· ἦταν κατὰ κύριο λόγο ἄνθρωπος
τῆς δράσης καὶ ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ ἡ ἐργατικὴ κίνησι καὶ ὁ συνδικαλισμὸς
στὴν Ἑλλάδα τοῦ ὀφείλουν πολλά. Τῆς ἐπιστημονικῆς κοινωνιολογίας μὲ
κατεύθυνση πρὸς τὸν ἱστορικὸ ὕλισμὸ καὶ τὴ διαλεκτικὴ τοῦ Karl Marx
εἰσηγητῆς στὴ χώρα μας εἶναι ὁ Γεώργιος Σκληρός, ἀσκητικὸς
τύπος ἐρευνητῆ πού εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἔστρεψε αὐτὴ τὴν ιδεολογικὴ κίνησι
πρὸς τὴ μελέτη τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας (τῆς ἱστορίας καὶ τῶν σύγχρο-
νων προβλημάτων της) μὲ τὴ μέθοδο καὶ τὴν προοπτικὴ τῆς μαρξικῆς κοι-
νωνιολογίας. Οἱ ὀρθόδοξοι μαρξικοὶ βρῆκαν ὄχι αὐστηρὰ σύμφωνες μὲ τὸ
δόγμα τὶς ἀναλύσεις καὶ ἰδίως τὰ συμπεράσματα τοῦ Σκληροῦ γιὰ τὸ παρὸν
καὶ τὸ μέλλον τοῦ Ἑλληνισμοῦ· ἀκριβῶς ὅμως ἡ μετριοπάθεια εἶναι ἀπὸ
τὶς ἀρετὲς αὐτοῦ τοῦ συγγραφέα (πού ἦταν καὶ καλὸς φυσιοδίφης), κοντὰ
στὴν καθαρὴ σκέψη καὶ στὸ λιτὸ φραστικὸ ὕφος του.

Κλασικὴ καὶ φιλοσοφικὴ παιδεία, διαύγεια στοχασμοῦ καὶ λόγου, συγ-
γραφικὰ καὶ γενικότερα ἡγετικὰ προσόντα διακρίνουν τὸ δεύτερο θεωρη-

τικό του μαρξισμού, τον Δ. Γλην⁶⁷. Δύο φάσεις παρουσιάζει ή σταδιοδρομία και ή συγγραφική του εργασία. Η πρώτη περιλαμβάνει τους αγώνες του για τη διαμόρφωση και την επικράτηση του εκπαιδευτικού δημοτικισμού ως γενικότερα πνευματικού κινήματος προορισμένου να ανακαινίσει την έθνική μας παιδεία (1911 - 1926: από τους πρωτεργάτες του «Εκπαιδευτικού Όμίλου» μαζί με τον Άλ. Δελμούζο και τον Μαν. Τριανταφυλλίδη· Γενικός Γραμματέας του Υπουργείου Παιδείας, Εκπαιδευτικός Σύμβουλος, Διευθυντής της πρώτης Παιδαγωγικής Ακαδημίας). Η δεύτερη χαρακτηρίζεται από την προσχώρησή του στο κομμουνιστικό κόμμα και την ανάμιξή του στην ενεργό πολιτική δράση (1927 - 1943: Ηγέτης του «Νέου Εκπαιδευτικού Όμίλου», Διευθυντής του περιοδ. «Αναγέννηση», Βουλευτής Αθηνών, έξοριστος κτλ.). Κατά την πρώτη περίοδο ο Γληνός είναι ο αποφασιστικός δημοτικιστής που εργάζεται ν' αναμορφώσει την εκπαίδευση· απέναντι στην απονεκρωτική παραδοσιοκρατία εκήρυττε τότε με πάθος (μαζί με τους άλλους πρόμαχους του δημοτικισμού) την ιδέα του δημιουργικού ιστορισμού και ενός ζωντανού, γόνιμου ανθρωπισμού. Στη δεύτερη περίοδο γίνεται ένας στρατευόμενος στην άκρα αριστερή πολιτική παράταξη θεωρητικός· όμως παρά τη δογματική ακαμψία των αρχών που τώρα πρεσβεύει, δεν θυσιάζει την ιστορική και φιλοσοφική σκέψη στις απαιτήσεις της φτηνής προπαγάνδας και ξέρει, ακόμη και μέσα στο πλαίσιο μιᾶς πολιτικής ιδεολογίας, να βλέπει με ὀρθοφροσύνη τὰ ζητήματα (πρβλ. λ.χ. τὴ μακρὰν εἰσαγωγή του στο «Σοφιστή» του Πλάτωνος).

Τῆς ὑπαρξιακῆς φιλοσοφίας (existentialisme) θιασῶτες μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν δύο λόγιοι (νομικοὶ καὶ λογοτέχνες καὶ οἱ δύο), πού πέθαναν νέοι καὶ δὲν ἄφησαν πίσω τους συγκροτημένο συγγραφικό ἔργο, ἀλλὰ μόνον ὀλιγοσέλιδες μελέτες πού ἔδιναν ὅμως πολλές ὑποσχέσεις: ὁ Γιώργος Σαραντάρης (1908 - 1941)⁶⁸ καὶ ὁ Δημήτρ. Καπετανάκης (1912 - 1944)⁶⁹. Ὁ Σαραντάρης εἶναι στὰ βάθη του χριστιανός. Χειραγωγούμενος ἀπὸ μιὰ διαλεκτική πού ἀναζητεῖ πέρα ἀπὸ τίς ἐπιφάσεις τὴν ἀλήθεια τῆς «ὑπάρξεως», βλέπει τὴ σωτηρία (ἀπὸ τὸ ἀσφυκτικό κλείσιμο τοῦ ατόμου μέσα στὸν ἑαυτό του) στὴν ἀγάπη καὶ στὴν πίστη. Ἀρχαιολάτρης καὶ ρωμαντικός ὁ Καπετανάκης, (μαθητὴς τοῦ Jaspers, ἀλλὰ συγκινημένος πάντοτε ἀπὸ ἕνα μυθοποιημένο Winkelmann), προσδοκᾷ τὴν πλήρωση τῆς ζωῆς πρῶτα ἀπὸ τὸν ἔρωτα, ὅπως τὸν ὀραματίζεται ὁ Πλάτων, τελικὰ ὅμως ἀπὸ τὸ ἀντίκρισμα καὶ τὴ βίωση μιᾶς ἄλλης ἀβύσσου — τοῦ θανάτου ὡς μοίρας κάθε πεπερασμένου ὄντος. Μορφὲς ἐνδιαφέρουσες καὶ οἱ δύο (οὐσιαστικότερος ὁ πρῶτος· λυρικότερος καὶ με πάθος περισσότερο ὁ δεύτερος) ἔδωσαν στὴ γραμματεία μας⁷⁰ σελίδες πού διακρίνονται ὄχι τόσο γιὰ τὸ φιλοσοφικό τους στοχασμό, ὅσο γιὰ τὸν ποιητικό παλμό τους.

Σημειώσεις

1. *Ίστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, τόμ. Α', σελ. 48.
2. Κ. Θ. Δημαρῆς, *op. cit.* τόμ. Α', σελ. 61.
3. Βλ. Μ. Γεδεών, *Χρονικά τῆς Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας*, Κων)πολη 1883 σελ. 75 - 79.
4. Ἰωσήπου τοῦ Μοισιόδακος *Ἀπολογία* μέρος α' (Βιέννη 1780) σελ. 12.
5. *Ίστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, τόμ. Α', σελ. 98.
6. *Σύνταγμα Φιλοσοφίας*, τόμ. Α' (Βιέννη 1818) σελ. στ'.
7. *Νέα Ἑλλάς ἢ Ἑλληνικὸν Θέατρον* (Ἀθῆναι 1872) σελ. 419 - 421.
8. Οἱ κατήγοροί του τὸν ἔλεγαν ὀπαδὸ τοῦ Μολίνου (Michael de Molinos), Ἰσπανοῦ κληρικοῦ (1628 - 1696) ποὺ πρέσβευε τὸ μυστικισμὸ καὶ εἶναι γνωστὸς ὡς ἰδρυτῆς τοῦ Quietismus. Βλ. Χρυσοστ. Παπαδοπούλου, *Ίστορικά Σημειώματα, Μεθόδιος Ἀνθρακίτης*, περιοδ. «Θεολογία» τόμ. IV (Ἀθῆναι 1926) σελ. 10 - 17. Γιὰ τὶς ιδέες, τὶς περιπέτειες καὶ τὴν καταδίκη τοῦ Μολίνου ἀπὸ τὸ Βατικανὸ βλέπε τὸ βιβλίον τοῦ P. Dudoon, *Michel Molinos*, Beauchesne 1921, καὶ τὸ ἄρθρον τοῦ Jean Grenier «Molinos le fondateur du Quietisme et son Guide spirituel» μέσα στὴ Revue philosophique, Paris, τευχ. Ἰουλ. - Σεπτ. 1958, σελ. 338 - 347.
9. Βλ. τὴ μελέτη τοῦ Σωφρονίου Εὐστρατιάδου, *Ἱερόθεος Ἰβηρίτης καὶ Μεθόδιος Ἀνθρακίτης*, στὸ περιοδ. «Ρωμανὸς ὁ Μελωδὸς» τόμ. Α' (Παρίσι 1933) σελ. 275.
10. Σ. Εὐστρατιάδης, *loc. cit.*
11. *Ίστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, τόμ. Α', σελ. 104.
12. Βλ. Χρυσοστ. Παπαδοπούλου, *op. cit.* σελ. 18 - 20.
13. Εὐπορος Ζακυνθινός, φιλομαθὴς καὶ περίεργος, ποὺ ἄρχισε ἰατρικὲς σπουδὲς στὴν Πάντοβα, ἀλλὰ τὶς ἐγκατέλειψε καί, ἀφοῦ ταξίδεψε ἐδῶ κ' ἐκεῖ, γύρισε κ' ἐγκαταστάθηκε στὴν πατρίδα του. Ἐγγραψε πολλὰ μελέτες, ἑλληνικὰ καὶ λατινικά, οἱ περισσότερες ὅμως μένουν ἀνέκδοτες. Ἀξιωματικῶς οἱ ἐξῆς: «Εἰσαγωγή εἰς τὴν Φιλοσοφίαν», «Λογικὴν», «Philosophia Universa», «Περὶ Ρητορικῆς» κτλ. Περισσότερα βλ. στὸν πρόλογο ποὺ προτάσσει ὁ Νικόλαος Μεταξῆς Σαντορίνης στὴν ἐκδόσιν τῆς *Συνοπτικῆς Θεολογίας* τοῦ Κοντονῆ (Ζάκυνθος 1861), σελ. 5 - 6.
14. Ἡ συμβολὴ τοῦ Δαμοδοῦ στὴν παιδεία τοῦ ἔθνους εἶναι πολὺ σημαντικὴ. «Τὴν πρώτην» γράφει ὁ Ἰ. Φιλήμων «ἐπάνοδον τῶν μαθήσεων εἰς τὴν Ἑλλάδα θεωροῦμεν διὰ τοῦ Βικεντίου Δαμοδοῦ τῆς Κεφαλληνίας» εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Σχολὴν του, κοινὴν δι' ὅλην τὴν Ἑλλάδα, παρέδιδεν οὗτος καὶ ἀνώτερα μαθήματα» (*Δοκίμιον Ἱστορικὸν περὶ τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας*, Ἀθῆναι 1834), σελ. 61.
15. Ὁ Εὐγένιος, γράφει ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς, «ὑπῆρξεν ἀπὸ τοῦ πρώτου, οἵτινες συνεισφέρουν δραστηκώτατα εἰς τὴν ἤδη ἐνεργουμένην ἠθικὴν μεταβολὴν τῆς Ἑλλάδος. Τοῦ πληρώνω τὸ μέρος μου τῆς ἀπὸ τὸ γένος μας

χρεωστούμενης εἰς αὐτὸν εὐχαριστίας τόσον ἀσμενέστερα, ὅσον θέλω ἐν-
θυμεῖσθαι πάντοτε μετὰ χαρᾶς τὴν ἀμίλλαν, τὴν ὁποῖαν διήγειρεν εἰς τὴν
ψυχὴν μου νέου ἀκόμη ὄντος ἢ δημοσίευσις τῆς Λογικῆς του, εἰς τὴν ὁποῖαν
χρεωστῶ τὴν ὀλίγην μου παιδεῖαν» (*Mémoire sur l'état actuel de la civilisa-
tion dans la Grèce*. Paris 1803, σελ. 16· ἡ περικοπὴ ἀναφέρεται καὶ μεταφρά-
ζεται ἀπὸ τὸν Κωνστ. Κούμα, *Σύνταγμα Φιλοσοφίας*, τόμ. Α', σελ. θ',
ὑποσ. α).

16. Στὸ φυλλάδιο ποὺ ἐκδίδει ἀνώνυμα μὲ τὸν τίτλο: «Καλοκινήματα,
ἤτοι Ἐγχειρίδιον κατὰ φθόνου καὶ κατὰ τῆς Λογικῆς τοῦ Εὐγενίου». Ἐδῶ
παραπέμπω στὴν ἀνατύπωση ποὺ ἔκανε τώρα τελευταῖα ὁ Ἄλκης Ἀγγέλου
στὸ παιδικὸ χωριὸ Πεσταλότσι, Τρόγκεν, Ἑλβετία [1951].

17. *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, τόμ. Α', σελ. 140.

18. Καὶ τὰ δύο περιστατικὰ ἀναφέρονται ἀπὸ τὸ Μοισιόδακα στὴν Ἀπο-
λογία του, σελ. 81 - 82.

19. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, τόμ. Α',
σελ. 142. Ἡ δαμάχη θὰ βαστάξει πολὺ. Σχετικὰ μὲ τὸ θέμα βλ. καὶ τὸ με-
λέτημα τῆς Εὐγενίας Χατζηδάκη *Ἄπο ἐπεισόδια ἀπὸ τὶς διαμάχες τῶν φιλο-
σόφων* (ἀνάτ. ἀπὸ τὸν «Ἐρανὸν εἰς Ἀδαμάντιον Κοραῖν») Ἀθήναι 1958.

20. Ἀπολογία, σελ. 85, ὑποσ. 1.

22. Ἀπολογία, σελ. 97 - 98.

22. Ν. Α. Βοστταντζῆς, *Παιδαγωγικαὶ ἰδέαι Ἰωσήπου τοῦ Μοισιόδακος*
(Ἀθήναι 1941) σελ. 146.

23. Βλ. τὴν ἐργασίαν τοῦ Ἐμμ. Κριαρᾶ *Ἡ «Παιδαγωγία» τοῦ Μοισιό-
δακος καὶ ἡ σχέση της μὲ τὸ παιδαγωγικὸ σύγγραμμα τοῦ Locke*, μέσα στὰ
Byzantinisch - Neugriechische Jahrbücher, τόμ. XVII (Ἀθήναι 1943) σελ.
135 - 153.

24. *Some thoughts concerning education*, 1693.

25. Ἀθανάσιος Ψαλίδας, Ἔστια 1879, σελ. 148.

26. *Καλοκινήματα*, σελ. 25.

27. *Op. cit.* σελ. 23 - 24.

28. *Οἱ πηγές τῆς ἔμπνευσης τοῦ Κάλβου*, περιοδ. Νέα Ἔστια, Χριστού-
γεννα 1946, τεύχος 467, σελ. 112 - 113.

24. Πρόκειται γιὰ ἓνα τόμο 48 μὴ ἀριθμημένων καὶ 408 ἀριθμημένων σε-
λίδων (ἐλληνικὸ κείμενο καὶ λατινικὴ μετάφραση) 8ου σχήματος.

30. J. Rizo Nergoulo *Cours de littérature grecque moderne* (Genève 1827)
σελ. 62.

32. Κ. Κούμα *Ἱστορίαι τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων*, τόμ. IB' (Βιέννη 1832)
σελ. 573. Ἀναφ. ἀπὸ τὸν Λ. I. Βρανούση Ἀθανάσιος Ψαλίδας, ὁ διδάσκαλος
τοῦ Γένους (Ἰωάννινα 1952) σελ. 21.

32. Ἀργότερα, στὰ διδαχτικά του ἐγχειρίδια ποὺ εἶναι ἀκόμη ἀνέκδοτα,
αἰσθητὴ εἶναι καὶ τοῦ Chr. Wolff ἡ ἐπίδραση, μὲ ὅλο ποὺ οἱ συμπάθειες
τοῦ Ψαλίδα (πνεύματος ἐκλεκτικοῦ καὶ μὲ ἀρκετὴν αὐτοτέλεια προικισμέ-

νου) στρέφονται κατά κανόνα πρὸς τοὺς ὑστερώτερους φιλοσόφους, τοὺς ἐκπρόσωπους τοῦ εὐρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ.

33. Βλ. Γεωργ. Χρ. Σούλη, *Πῶς εἶδαν τὸν Ἀθανάσιον Ψαλίδα οἱ ξένοι περιηγηταί*, Ἡπειρωτικὴ Ἑστία (Γιάννινα), τεύχ. Λύγ. - Σεπτ. 1952, σελ. 502.

34. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ὁ ἴδιος ἀποδοκιμάζει καὶ χαρακτηρίζει ἀνόητο τὸ σκεπτικισμὸς: *Ἀληθῆς Εὐδαιμονία*, σελ. 304.

35. Πεῖρα ὀνομάζει ὁ Βενιαμὴν τὸ πείραμα.

36. Βλ. π.χ. στὸν τόμο τοῦ 1820 τῆ σελ. 265.

37. Ν. Δ. Σωτηράκη *Βενιαμὴν Λέσβιος*, μέρος Α' Βιογραφία (Μυτιλήνη 1939), σελ. 42.

38. Βλ. Μιχ. Στεφανίδου *Λί Φυσικαὶ Ἐπιστῆμαι ἐν Ἑλλάδι πρὸ τῆς Ἐπαναστάσεως*, Ἀθῆναι 1926.

39. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Οἱ πηγὲς τῆς ἔμπνευσης τοῦ Κάλβου*, Νέα Ἑστία, τεύχ. 467 (1946).

40. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, τόμ. Α', σελ. 205 - 206.

41. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, τόμ. Α', σελ. 187.

42. Ν. Δ. Σωτηράκης, *ορ. cit.* σελ. 38.

43. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *ορ. cit.* τόμ. Α', σελ. 201.

44. *Σύνταγμα Φιλοσοφίας*, τόμ. Α' (Βιέννη 1818) σελ. κ'.

45. Στὸ μέρος τοῦ «Συντάγματος Φιλοσοφίας» ποὺ ὀνομάζεται *Κρηπὶς τῆς Φιλοσοφίας* ὁ ἴδιος ὁ Κούμας σημειώνει (τόμ. Α', σελ. λβ') ὅτι ἀκολουθεῖ τὸν Krug. (Πρόκειται γιὰ τὸν Γερμανὸ φιλόσοφο Wilhelm Traugott Krug (1770 - 1842) ποὺ διαδέχτηκε τὸν Kant (1804) στὸ πανεπιστήμιο τοῦ Königsberg.

46. Βλ. γιὰ τὴ στάση τοῦ Δούκα ἀπέναντι στὶς ἐπιστημονικὲς κατακτήσεις τῆς ἐποχῆς του τὸ βιβλίο τοῦ Μιχ. Στεφανίδου *Λί Φυσικαὶ Ἐπιστῆμαι ἐν Ἑλλάδι πρὸ τῆς Ἐπαναστάσεως*, σελ. 18 καὶ 22.

47. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *ορ. cit.* τόμ. Α' σελ. 198.

48. Νεοφύτου Βάμβα *Στοιχεῖα Φιλοσοφίας* (Ἀθῆναι 1838) σελ. ιε'.

49. Θεοφίλου Καῖρη *Στοιχεῖα Φιλοσοφίας* (Ἀθῆναι 1851) σελ. 103.

50. Δημήτρ. Π. Πασχάλη *Θεόφιλος Καῖρης* (Ἀθῆναι 1928) σελ. 92 - 91.

51. Βασ. Τατάκη *Ὁ Θεόφιλος Καῖρης καὶ ἡ εὐρωπαϊκὴ σκέψη*, περιοδ. «Παιδεία» τεύχ. 20 (Ἀθῆναι 1946) σελ. 88.

52. Ὡς πρὸς τὴν ὀρθοδοξία τοῦ Καῖρη βλ. τὴν πρόσφατη μελέτη τοῦ Ἄντ. Φ. Κατσουροῦ *Λί φιλοσοφικαὶ καὶ θρησκευτικαὶ δοξασίαι τοῦ Θεοφίλου Καῖρη*, μέσα στὸ περιοδ. «Παιδεία καὶ Ζωή» τεύχ. 68 (Ἀθῆναι 1958) σ. 131 - 137.

53. Βλ. σχετικὰ μὲ τὸ θέμα: Γ. Κ. Γ ρ α τ σ ι ἄ τ ο υ «Ἐγελιανοὶ ἐν Ἑλλάδι» μέσα στὸ περιοδ. Ἀρχεῖον Φιλοσοφίας καὶ Θεωρίας τῶν Ἐπιστημῶν, ἔτος Γ', τεύχ. 3 (Ἀθῆναι 1932).

54. «Ein Besuch auf Korfu und Cefalonien 1858. Αναφ. ἀπὸ τὸν Ἡλ. Τσιτσέλη «Κεφαλληνιακὰ Σύμμικτα» (Α', Ἀθήναι 1904) σελ. 400.
55. Vincenzo Gioberti (1801 - 1852), θεολόγος, φιλόσοφος καὶ διπλωμάτης. Βαθιὰ ἐπηρεασμένος ἀπὸ τοὺς φιλοσόφους τοῦ γερμανικοῦ ἰδεαλισμοῦ (Kant, Fichte, Schelling, Hegel) καὶ ἀπὸ τὴ διαλεκτικὴ τους. Ὁ Στρατούλης θὰ εἶχε ὑπόψη τοῦ ἔργου τοῦ Gioberti: *Sul bello*, Βενετία 1841.
56. Καὶ παραπέμπει στὸ βιβλίο του: «Kosmos» (σὲ 4 τόμους ὀλοκληρώθηκε ἀπὸ τὸ 1845 ἕως τὸ 1858).
57. Ὁ Ν. Κοτζιάς δὲν τὸν ἐπαινεῖ γι' αὐτὴ τὴν ἐργασία του: «Ἡ μετάφρασις ὁμῶς αὕτη αὐτοῦ ἐν τοῖς οὐσιώδεσιν οὔτε ἀκριβὴς εἶναι οὔτε ὀρθή, οὔτε οἱ φιλοσοφικοὶ ὅροι δεόντως διευκρινίζονται καὶ διακρίνονται» Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας, τόμ. Α' (Ἀθήναι 1876) σελ. 33.
58. Ὁ ἴδιος ὁ Βράϊλας - Ἀρμένης σημειώνει: «Τούτου ἕνεκα δὲν ἐδιστάσαμεν νὰ καταταχῶμεν ὑπὸ τὴν σημαίαν τῆς συγχρόνου ἐκλεκτικῆς σχολῆς, διότι ἐν αὐτῇ εὔρομεν καθιερωμένας καὶ τὰς πλέον ἀναμφισβητήτους θεωρίας, μὲ τὰς ὁποίας ἡ ἀρχαιότης ἐπλούτισε τὴν ἐπιστήμην τοῦ ἀνθρώπου, καὶ τὴν ἀσφαλεστέραν ἐγγύησιν τῆς μελλούσης αὐτῆς προόδου καὶ τελειοποιήσεως. Ὁ ἐκλεκτισμὸς δὲν εἶναι σύστημα· εἶναι μία τῶν ἀρχῶν τῆς ὀρθῆς φιλοσοφικῆς μεθόδου» Περὶ πρώτων Ἰδεῶν καὶ Ἀρχῶν Δοκίμιον (Κέρκυρα 1851), πρόλ. σελ. ιγ' - ιδ'.
59. Π. Καλλιγᾶ «Μελέται καὶ Λόγοι», τόμ. Β' (Ἀθήναι 1898) σελ. 266.
60. «Τὸ ἐγὼ ἐκτὸς πάσης ἀμέσου ἀποκαλύψεως φιλοσοφοῦν κτλ.» (Ἀθήναι 1901) σελ. 24 - 25.
61. Οἱ κλασικὲς ἐργασίαι τοῦ Karl Gross δημοσιεύθηκαν πολὺ ἀργότερα (Die Spiele der Tieren» Jena 1896, «Die Spiele der Menschen» Jena 1899).
62. «Ψυχολογικαὶ μελέται ἐπὶ τοῦ καλοῦ. Β'. Αἱ ἀρχαὶ τῶν Τεχνῶν (γένεσις τοῦ καλοῦ)» (Ἀθήναι 1885) σελ. 21 - 22.
63. Ἀκαταπόνητος μελετητὴς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων κλασικῶν ἐνασμενίζεται γιὰ κάθε ζήτημα (καὶ σὲ κάθε ἀκόμη λεπτομέρεια) ὄχι μόνον νὰ παραπέμπει στὰ κείμενα τῶν ἀρχαίων φιλοσόφων, ἀλλὰ καὶ νὰ παρενεῖρει στὶς σελίδες τῶν βιβλίων του μακρὲς περικοπὲς ἀπ' αὐτά. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ οἱ συγγραφῆς τοῦ Βορέα ἔχουν μιὰ πρόσθετη (γραμματολογικὴν αὐτὴ τὴ φορά) ἀξία.
64. Ἐμβληματὰ του ἔχει, ὅπως ὁ ἴδιος λέγει («Εἰσαγωγή εἰς τὴν Φιλοσοφίαν» Ἀθήναι 1935, σελ. 446), τὴν ἀρχὴν ποὺ ὑποστηρίζει ὁ Σιμμίας μέσα στὸν «Φαίδωνα» τοῦ Πλάτωνος: «Ἐμοὶ γὰρ δοκεῖ περὶ τῶν τοιούτων. . . τὸ μὲν σαφὲς εἰδέναι ἐν τῷ νῦν βίῳ ἢ ἀδύνατον εἶναι ἢ παγχάλεπόν τι. . . Δεῖν γὰρ περὶ αὐτὰ ἐν γέ τι τούτων διαπράξασθαι, ἢ μαθεῖν ὅπῃ ἔχει, ἢ εὔρεῖν, ἢ, εἰ ταῦτα ἀδύνατον, τὸν γοῦν βέλτιστον τῶν ἀνθρωπίνων λόγων λαβόντα καὶ δυσελεγκτότατον ἐπὶ τούτου ὀχούμενον, ὥσπερ ἐπὶ σχεδίας κινδυνεύοντα διαπλεῦσαι τὸν βίον» (85c - d).

65. Κύρια έργα τοῦ Ἰ. Ζερβοῦ: «Ἱστορία τῆς ἰδέας» (Ἀθῆναι 1910) καὶ «Μῦθοι τῆς Ζωῆς» (Ἀθῆναι 1911). Γιὰ τὸν ἄνθρωπο καὶ τὶς ἰδέες του βλ. τὸ μελέτημα τοῦ Ἰω. Θεοδορακόπουλου: «Ὁ στοχαστὴς Ἰωάννης Ζερβός», περιοδ. Νέα Ἑστία, 15 Ἰουλίου 1947, σελ. 838 - 845.

66. «Ἱστορία τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως καὶ τὰ ἐξ αὐτῆς διδάγματα» (Ἀθῆναι 1890). «Ἐγχειρίδιον τοῦ ἐργάτου ἢ τοῦ αἰβάσει τοῦ σοσιαλισμοῦ» (Ἀθῆναι 1893). «Φῶς ἐκ τῶν ἔνδον ἢ τοῦ στοιχεῖα τῆς ἐσωτερικῆς φιλοσοφίας» (Ἀθῆναι 1894) «Ἀγροτικὴ συμπολιτεία» (Ἀθῆναι 1927) κ.ἄ.

67. «Σπάνια μὰ ἱκανότητα ἀνάλυσης» γράφει γι' αὐτὸν ὁ Ἄλ. Σβῶλος «κατάταξης καὶ σύνθεσης συγκεντρώθηκαν τόσο τέλεια σ' ἓνα μυαλό. Λιγστοὶ πνευματικοὶ ἄνθρωποι στὸν τόπο μας μποροῦσαν νὰ διατυπώσουν μὲ τόση καθαρότητα ὅποιαδήποτε ἀνώτερη σκέψη, ὅσο ὁ Γληνός. . . Ἡ πειστικὴ δύναμή του ἦταν ἀληθινὰ ἀκαταμάχητη» («Στὴ μνήμη Δημήτρη Α. Γληνοῦ. Μελέτες γιὰ τὸ ἔργο του καὶ ἀνέκδοτα κείμενά του», Ἀθῆναι 1946, σελ. 10 - 11).

68. Δημοσιεύματά του: «Συμβολὴ σὲ μιὰ φιλοσοφία τῆς ὑπαρξῆς» (Ἀθῆναι 1937). «Ἡ παρουσία τοῦ ἀνθρώπου» (Ἀθῆναι 1938). «Λοκίμο Λογικῆς σὰ θεωρία τοῦ ἀπολύτου καὶ τοῦ μὴ ἀπολύτου» (Ἀθῆναι 1939).

69. Δημοσιεύματά του: «Ἀπὸ τὸν ἀγῶνα τοῦ ψυχικῶς μόνου» (Ἀρχ. Φιλοσοφίας καὶ Θεωρίας τῶν Ἐπιστημῶν, Ἀπρίλ. 1934, σελ. 171 - 212). «Liebe und Zeit» (Heidelberg 1936 καὶ ἑλληνικὰ ἓνα μέρος του: «Ἔρως καὶ Χρόνος. Ἐνα κεφάλαιο ἐρωτικῆς φιλοσοφίας» Ἀρχεῖον Φιλοσ. καὶ Θεωρ. τ. Ἐπιστ. Ὀκτώβρ. 1938 καὶ Ἰανουάρ. 1939). «Μυθολογία τοῦ Ὠραίου» (Ἀρχεῖον Φιλοσ. καὶ Θεωρ. τ. Ἐπιστ. Ἰανουάρ. 1937, σελ. 64 - 105). «Ρεμπώ. Μῦθος καὶ μῖτος γιὰ τὴν κόλαση τῆς ποίησής του» (Ἀθῆναι 1937).

70. Ὁ Καπετανάκης ἔγραψε καὶ στὴν ἀγγλικὴ ποιήματα ποὺ φαίνεται πὼς ἐκτιμήθηκαν πολὺ στὴν Ἀγγλία.